

LIDEN

JORDEN - och småbrukarna

Ingemar Åslin

FÖRORD

Allt sedan min första skrift om Liden (1987) har "Jorden - och småbrukarna" funnits någonstans i mitt medvetande. Legat och väntat på att uppmärksamas. På att mer handgripligt bli föremål för mitt intresse. I likhet med tidigare områden som skog, flottning, stenhuggare, dialekter och nödåren på 1860 talet för att nämna några

I mer än 400 år har mina förfäder levt och verkat i Liden. I byar som Boda, Västanå, Sillre, Dacke, Byn, Åsen och Nilsböle. Det stora flertalet har haft sin utkomst av jord och skog. Det gick helt enkelt inte att undvika ämnet längre.

Metoder, redskap och utrustning skiljde sig inte nämvärt åt från 1800 talets senare del och fram till 1900 talets mitt. Visserligen hände mycket ifråga om utveckling av jordbruksmaskiner av olika slag under den tidrymden men de fick inget genomslag för den grupp som intresserar mig. Småbrukarna. Det lönade inte att göra några kostsamma investeringar. I synnerhet inte som gamla redskap och utrustning var väl beprövade och ändamålsenliga. Låt vara att tidatgången för olika arbetsuppgifter blev större. Men tid fanns det som bekant gott om.

Då jag själv är född 1931 och uppuxen i "det gamla" Liden har jag valt att förlägga mina studier i huvudsak till decennierna före och efter det året. Och valt att behandla ämnet mer översiktligt. Skälen härför är (minst) två. Dels var dagens 50 åringar inte födda och och har fölaktligen rätt vaga begrepp om hur det var och dels fann jag snart att mina nio medhjälpare (intervjuade), som alla tillhörde gruppen "småbrukare" i många år, kunde ha nog så delade uppfattningar i åtskilliga frågor.

Min avsikt har aldrig varit att åstadkomma något "facit". Det går helt enkelt inte. Den, eller de, som eventuellt får denna skrift under sina ögon - och har egen praktisk erfarenhet av Jord och småbrukare- får själv göra de tillägg han, eller hon, anser behövliga för att passa ihop med sina egna erfarenheter.

Det är min förhoppning att föreliggande skrift "Jorden - och småbrukarna" ska ge en bred och lätt tillgänglig bild av hur olika arbeten utfördes på torpet ännu fram mot mitten av 1900 talet. I Mitt gamla Liden.

Sundsvall i november 2000

Ingemar Åslin

SIDA OCH INNEHÅLL

- 4 TORPARE
Almänt
5 Betänkande angående torpareklassens tillbakagång
8 Befolkningstillväxt
8 Arbetskraftens sysselsättning
9 Landsbygdens avfolkning
9 Begränsad rösträtt
- 9 TORPARE I NORRLAND
- 10 TORPARE I VÄSTERNORRLAND
11 Egena kommentarer
- 12 TORPARE I ILDEN
12 Torpen i Nerbakkes
16 Kort om Nerbakkes
- 21 JORDEN - redskap, maskiner och hjälpmidel
21 För jordens beredning
25 För sådd
25 För slätter, skörd och transporter
31 För fröskrining och rensning
- 33 JORDEN - dess bearbetning
33 Att bruka jorden rätt
34 Plog och plöjning
36 Gödsling
37 Sladdning, Harvning och Valtning
- 38 SÄDD OCH UTSÄDE
38 Sädd
39 Säd
40 Babyväxter
41 Lin
41 Roffrötter
42 Foderväxter
- 43 SLÄTTER OCH SKÖRD
43 Slättanna
45 Piramna
46 Skolanna
- 48 LADUGÅRDEN
- 52 STALLET

55 LITE OM HEMMET

- 55 Matlåtning
56 Mjölk och smör
57 Lin
57 Ull
58 Köket
59 Tvätt och tvagning
- 60 ARBETE UTOM TORPET
60 Huggning
61 Timmerkörning
63 Fortjanster vid huggning och timmerkörning
63 Flottning
64 Fortjanst vid flottningsarbete
64 Notsiske efter lax
65 Fortjanst vid lax- och sikfiske
66 Andra arbeten
- 66 ARET RUNT PÅ TORPET
- 67 SKOGSTORP
- 70 KÄLLOR

TORPARE

1. Allmänt

Redan på 1000 talet visste Vikingafamiljer, med stora jordinnehav, att låta *småbönder* röja och nyttja delar av sin jord. Givervis mot ersättning av olika slag. Exempelvis vissa naturprodukter, dagverken eller liknande.

På 1500 talet började Kronan aktivt uppmuntra till anläggande av nybyggen på egna marker Förstadesvis på utmarker och ödegårdar. Nybyggaren erbjöds viss skattelättnad, skattefria är, mot att han i genomsnitt bröt upp, och odlade, viss areal årligen. Ytterst var Kronans egentliga syfte att, på sikt, öka sina skattentakter.

På 1800 talet var det Skogsindustrins tur. I samband med skogsköp, och fram för allt kop med skogsfastigheter, aktualiseras också frågan om fasta *arendatorer* på inkoppta gårdar. För att få tillgång till en fast, och löjal, arbetarsam. Den framväxande industrin, som ofta var lokaliseras till tätorter eller deras närlhet, började bli en svår konkurrent om arbetskraften. Särskilt attraherade den ungdomen. Godsägare och storbonder i fram för allt mellersta och södra Sverige fick allt svårare att tillgodose sitt behov av billig arbetskraft.

Aven om benämningen varierar från *småbönder* och nybyggare till arrendatorer under de 800 åren kan de nog samlas under det gemensamma begreppet torpare. Småbruksägare. Där den upphörta, odlade jorden (med kreatursdrift) utgjorde ett viktigt komplement till familjens försörjning. Men där fiske, jakt, dagsverken etc. kunde utgöra andra nära nog lika viktiga inslag.

Men torpare kom också från andra håll än de som angets ovan. När bördestorp (arvslotter) sanktionerades (1767) var ett viktigt steg taget och många torpställen kom till som en följd av detta. Det handlade om bondsoner och bonddottrar som erhöll ett, eller flera, bördestorp som arv. Och på så sätt lades ut från sin hemgård. När så förordningen om laga skifte kom (1827), som medgav avsöndring av torp, kunde i princip vem som helst bli ägare till ett torp. Enbart omkring sekelskiften 1800/1900 var det åtskilliga industriarbetare i Sundsvallsområdet som skaffade, eller redan ägde, ett litet torp.

Under 1700 och 1800 talen borjade de politiska beslutsfattarna, Riksdag och Regering, på allvar intressera sig för torparklassen. Ett av skälerna harför var den kraftiga befolkningsutveckling som förutsättades. Det medförde att försörjningsfrågan, och därmed jordbruket, hamnade i fokus. Mer livsmedel måste produceras för att försörja en växande befolkning. Därmed var de politiska parterna helt ensa. Då de bästa jordarna redan tagits i anspråk av bönder återstod att stimulera nyodling av olika slag.

Ett annat skäl till statismaktens intresse var den förväntade expansionen av handel och industri. En expansion som inte enhart var av godo. Den innebar nämligen ökad konkurrens om arbetskraften. Och att det i sin tur skulle leda till ökade lönekrav var man också klar över. Därmed skulle samolikt flera av storjordarna få svårt att tillgodose sitt behov av arbetskraft.

Av erfarenhet visste de politiska beslutsfattarna, stora jordägare, skogsindustrins företrädare mfl att torpare som ägde, eller arrenderade, ett eget torp utgjorde en stationär och därmed eftertraktad resurs. De hade också en vida bättre arbetsmoral än det losfolk som saknade fast forankring i bygd och näring. Att sedan torpen där ut över ofta hade en förmåga att producera mängder av "invand" arbetskraft var ytterligare ett plus för arbetskopian.

Vid den första egentliga räkningen (1751) utgjorde torparna i riket 28 000. Drygt 100 år senare (1860) hade de vuxit till 100 000. Men redan samma år borjade antalet minska och efter ytterligare fyrtio år (1900) var siffran 72 000. En minskning med nära trettio procent! Och detta samtidigt som diskussioner om en kraftig ökande befolkningsutveckling (med behov av stora livsmedelsproduktion) och expansion av handel och industri pågick i Riksdag och Regering!

Beslutsfattarna fick "kalla fotter". Något måste göras. Då såval de stora jordägarna, som företrädare för den begynnande industrin, utgjorde en tung påverkansgrupp i alla rådgivande och beslutande församlingar var det föga märkt att en arbetsgrupp under ledning av G Ribbing, Jordbruksdepartementet, 1909 fick i uppdrag att utreda orsakerna till torparklassens tillbakagång samt ge förslag till eventuellt särskilda åtgärder från Statens sida.

Vi skall helt kort ta del av denna utredning.

2. Betänkande angående torpareklassens tillbakagång 1911

Utdrinnings statistiska material omfattar endast de 18 sydligaste länen och deras respektive socknar. Detta säger oss sentida läsare att det fram för allt var storjordägarnas problem som beslystes. Statt torpare knutna till de större gårdarna. Men brevssvar gavs även från övriga län och utredningen kan därför sägas i viss mån vara representativ även för Norrland.

Orsaken till torpareklassens tillbakagång stog enligt utredningen att finna i:

-Den sociala och ekonomiska utveckling som skett och sker och bland annat resulterar i landsbygdens avfolkning. Den gamla dagsverksamheten framstår som obekvamt. Självständighetssträvan och större levnadskrav är viktiga.

-Jordägarna kritiseras för hårdare arrendeavtal, oklara torpkontrakt, olämpliga betalningsvillkor, bristande underhåll och bristande intresse för torparens trevnad.

-Torparna å sin sida anger ha bristande hägloshet och ringaktning för jordbruket, bristande kunskaper och vanskötsel av torpjorden. Vidare var de ofwilliga att fullgöra dagsverksamheten och deras hustrur hade dragnings till bekymmaren levnadssätt.

-Särskilt i Norrland angavs möjligheter till torpare för att friköpa arrenderade torp

Vilka förslag till åtgärder kom då utredningen fram till:

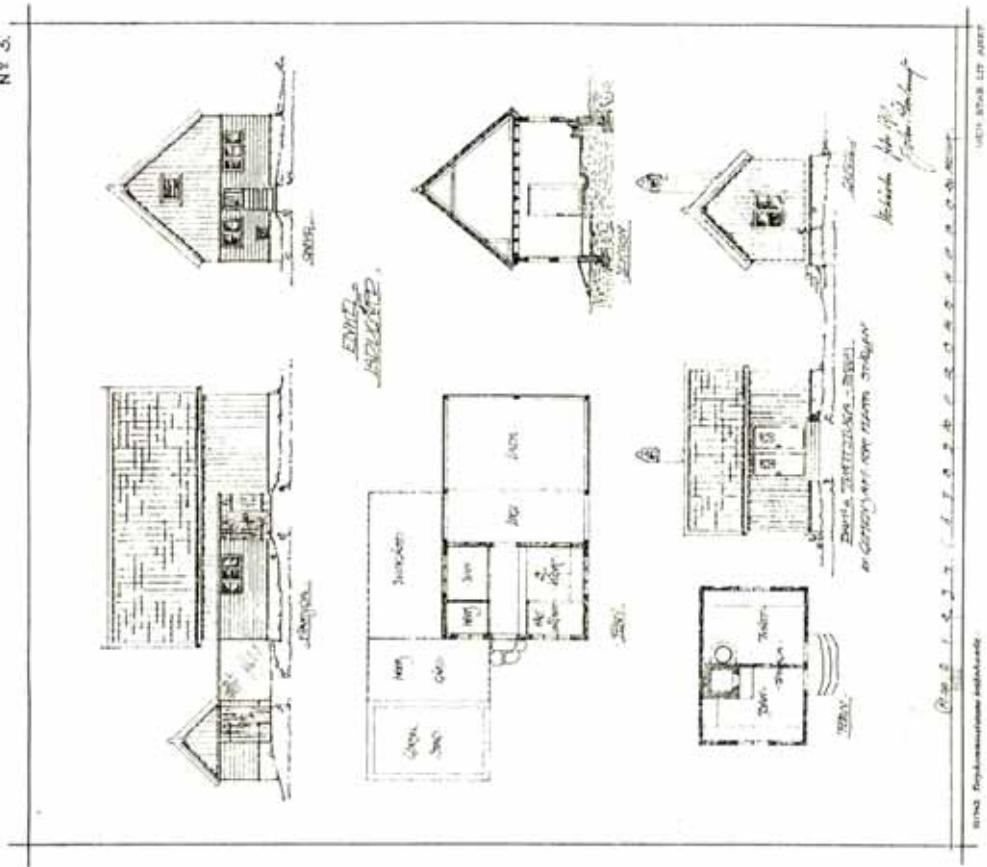
-Okade finansiella möjligheter till torpare för att friköpa arrenderade torp

-En modernisering av hela torpsinstitutionen. Detta skulle ske genom bland annat fasta regler i fråga om arrendet, en jämna fördelning av dagsverken över årets vektor, besked om arbete i god tid (en karendag) oavsett om avtalet säger annat. Order om ytterligare dagsverken (utöver fastställda) är oigiltig.

-En annan intressant detalj är de ritningsförslag som utredningen lat framställa och som visas i det följande. Det handlar om ett enkelt bostadshus, med ladugårdstryggnad, avsett för en torparfamilj. Samtolkat kom idén till de senare så omtalade "Per Albin(Hansson)-torpen" här från

Utöver ladugårdshygnaden fanns också ritning på en liten baks- och tvättstuga. Och särskilt poängterat att den eventuellt kunde vara gemensam för flera (topp-)ställen. Till samtliga ritningar fanns utarbetat kompleta materialförteckningar.

102

卷之三

同上行

卷之三

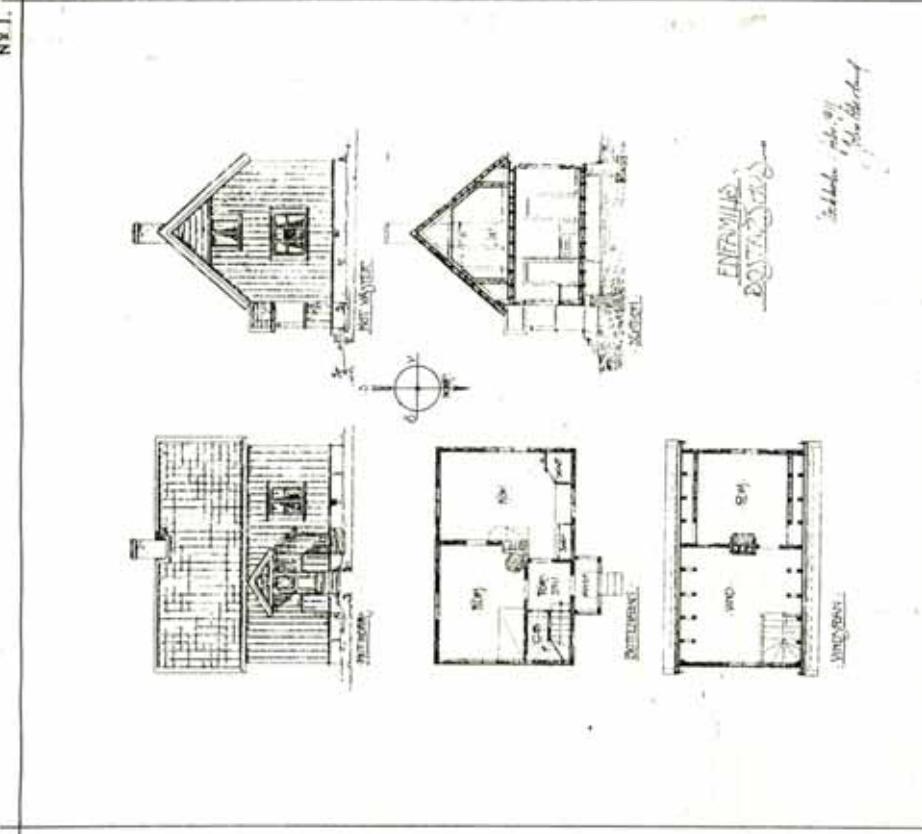
104

卷之三

四

四

卷之三

Som framhöllits tidigare handlade mycket av den politiska debatten på tidigt 1800 tal om en förväntad kraftig befolkningstillväxt, en stark industriexpansion och brist på arbetskraft. Kanske främst för storjordbruksrådet.

Bland de orsaker till torparklassens tillbakagång som den tillställda utredningen (1911) kom fram till namns också landsbygdens avfolkning och (i viss mån) jordgärtarnas ensidiga handlande som måhända hade samband med torparenas begränsade rösträtt (?)

Helt kort skall vi nu komplettera 1911 års Betänkande med några siffror kring ovantäende påpekanden

3. Befolknings tillväxt

1805 hade Sverige 2,35 miljoner invånare. 1850 var siffran 3,48, 1900 5,29 och 1910 5,52 miljoner.

1805 hade Y-län 59 000 invånare. 1850 = 99 000, 1900 = 230 000 och 1910 = 250 000.

1850 hade Sundsvall 2 887 invånare. 1900 = 14 831 och 1910 = 16 804

Anm. Av siffrorna framgår stiger verksamhetsutveckling (1850-1900) och dess betydelse för Y-län och fram för allt Sundsvall.

Totalt
1805 var omkring 90 procent av den totala arbetskraften i Sverige sysselsatta inom jord- och skogsbruk.

1850 hade jord- och skogsbruk omkring 70 %, industri 12 % och handel 5 %

1900 hade jord- och skogsbruk 55 %, industri 28 % och handel 10 %

1910 hade jord- och skogsbruk 49 %, industri 32 % och handel

Anm. Det var först efter 1930 som industrien gick förbi jord- och skogsbruk vad avser procentuell andel av den totala arbetskraften.

Enbart landsbygdens befolkning

1805 var omkring 95 % sysselsatta inom jord- och skogsbruk

1850 hade jord- och skogsbruk omkring 87 %, industri 7 % och handel 2 %

1900 hade jord- och skogsbruk 69 %, industri 20 % och handel 5 %.

1910 hade jord- och skogsbruk 64 %, industri 25 % och handel 8 %.

Anm. Siffrorna för 1805 är inte helt säkerställd.

5. Landsbygdens befolkning

1805 bodde 90 % av befolkningen på landsbygden
1850 var siffran fortfarande 90 %
1875 var siffran 88 %
1900 var siffran 78 %
1925 var siffran 68 %
1950 var siffran 53 %
2000 uppskattningsvis 20-25 %

6. Begränsad rösträtt

Av 1911 års betänkande framgår torparenas missnöje med storjordgärtarnas (ditills) bristande intresse för att förbättra torparenas rösträtt. Till en del sannolikt beroende på att den politiska makten i beslutande församlingar låg i handerna på storjordgärtare, bonder och industrifolk. Av huvud hade de vanit vana att styra och ställa utifran egna intressen. Och kunde så göra med hjälp av rösträttsreglerna.

1865/1866 års representationsform (för val till riksdagens andra kammar) talade om lika rösträtt. Men representationsformen baserades på ett visst inkonststreck. Vederbörande skulle ha skattat för minst 800 kronor, eller äga en fastighet till minst 1000 kronors värde eller för minst 5 år ha arrenderat en jordbruksfastighet om minst 6000 kronors värde samt under minst 10 år ha erlagt påförd skatt. Den som uppfyllde villkoret/villkorern ovan ägde rösträtt. Och eftersom få torpare uppfyllde dessa saknade de flesta rösträtt.

Val till första kammaren baserades på den kommunala rösträtten. Den var ända till 1919 baserad på en inkonst efter graderad skala. Där till kom att såväl fysisk- som juridisk person (bolag) hade rösträtt. Även om gränsen för kommunal rösträtt var lägre (500 kronor) än för andräkammarsval ovan betyde detta reellt inte särskilt mycket för de lagst beskrivna. Den graderade rösträttskalan gynnade de högst beskrivna. Före 1900 gällde som enda begränsning (landsbygden) att ingen fick rösta för mer än en tiondel av kommunens hela rösterat. Rösträttsreformen 1907 slog fast att ingen fick rösta för mer än 40 röster (den s.k. 40-gradiga skalan). Först vid 1918 års författningsuppgörelse blev även den kommunala rösträtten lika och allmän.

TORPARE I NORRLAND

Som framgått inledningsvis omfattade Betänkandet angående Torparklassens tillbakagång endast de 18 sydligaste länen samtidigt som det hade sitt upphov i den stora minskningen av torpare i landet under perioden 1860-1900. En period då torparna minskade i antal från 100 000 till 72 000. Det vill säga en nära 30 procent nedgång.

Sannolikt visst utredningen, innan arbetet påbörjades, att situationen var en annan i Norrland än i mellersta och södra Sverige. Men utredningen begärde även i brevsvär från Norrländslanden. Deras svar visar att forhalländena i norr skilde sig helt från övriga Sverige.

Gävleborgs län framhåller att lanet helt saknade problem som föreligger i söder. Deras torpare kan hanföras till soldat- och båtsmäntorp samt bondsoner och -dottrar som mottagit redan i samband med arvskeife (Ordstorp). En ytterligare kategori är skattetorpare vars jord redan är avsöndrad. Några särskilda åtgärder behövs ej.

Jämtlands län säger att orsaken till torparklassens tillbakagång i lanet beror på att självständiga jordäggheter uppställt av gamla torp. Några särskilda åtgärder behövs ej.

Västerbottens län lämnade inte in något yttrande vilket för anses visa att inte heller de krävde några särskilda åtgärder.

Norrötterns län säger att de 18 sydliga lanens problem ej är för handen i lanet. Här handlar det i huvudsak om backstugusittare och brukstorpare/på brukens gårdar. Redan 1860 fordes ingående diskussioner i lanet om att få till stånd det så kallade torparysystemet utan dock att få någon som helst respons för detta hos invånarna. Några särskilda åtgärder behövs ej.

Västernorrlands län. Uppgifterna från lanet är så helt avvikande från såväl södra och mellersta Sverige som övriga Norrländslan att de redovisas särskilt i följande avsnitt.

TORPARE I VÄSTERNORRLAND

Från detta län uppgivs att torparklassen gått starkt framåt under den aktuella undersökningsperioden (1897 / 1907). Detta styrktes med uppgifter om antal torplägenheter (som brukas av ägarna) och med uppgivande av deras areal:

1. Lagenheter om högst 2 hektar 375 / 1011 = + 636
  2. Lagenheter om 2 till 20 hektar 5694 / 7986 = + 2292
  3. Torp på livstid, 50 år eller all framtid 10210 / 11129 = + 919
  4. Attenderade lagenheter om högst 2 hektar 75 / 320 = + 245
  5. Attenderade lagenheter om 2 till 20 hektar 946 / 1432 = + 486
- Totalt 17 300 / 21878 = + 4578

I särskilda kommentarer påpekar man att för lagenheter enligt pkt 1-2 är det absoluta flertalet att hanföras till obetydligt större än 2 hektar (4 tunnland). En ytterst liten del sägs hanföra sig till hemmansklyvningar. Vidare framhålls att torp med 10-12 hektars yta (20-24 tunnland) inte är sällsynta. Beträffande pkt. 3 framhålls att angivna torp till alla största del utgjorts av så kallade 50 års- eller livstidstorp. De är numera till 80-90 procent friköpta.

Några särskilda åtgärder beträffande torparklassen behövs inte.

1. Egna kommentarer till avsnitt Torpare i Västernorrland

Torparna i Sverige minskade i antal från 100 000 till 72 000 (1860-1900). Minskningen fortsätter i mellersta och södra Sverige vid det avstämningstillfälle 1907 som Utredningen valt att jämföra med. Vid samma avstämning noteras Norrländslanen (exkl. Y-län) i stort sett status quo beträffande antalet torpare och kräver som vi sett i det föregående inga särskilda åtgärder från statsmakternas sida (utöver att samtidigt lan tillstyrker utredningens förslag om okade finansiella möjligheter för torpare att friköpa torp).

Samtidigt som antalet torpare minskar kraftigt i Sverige ökar torparna i Västernorrland från 17 300 till 21878 dvs. med 4 578 vilket motsvarar cirka 26 procent! Hur kan detta komma sig?

Rent spontant kan man tycka att sågverks- och massaindustrins enorma utveckling, under perioden 1850 - 1907, och därav följande arbetskraftsbehov borde påverka torpsituationen i hela mottatt riktning. Att lönearbeitet skulle locka redan verksamma torpare från magra tegar. Tegar som mer tillfälligt lönade ett tungt, fysiskt arbete med tillräcklig mångd produkter som gick att omsättas till reda pengar. Att torparna ändå blev kvar vid sina torp när en expanderande (skogs-)industri topade efter standigt mer arbetskraft var markligt. An mer markligt är att drygt 4 500 nya torpare tillkom (i landet) under tiårsperioden 1897 till 1907!

Men kanske var det inte så markligt ändå? Sundsvallsområdet med sina många sågverk -och sin brogåra skara av arbetsökare från norr och fjärran- tynde många orosträdar. Arbetsgivarna dikterade villkoren. Det gick för sig så länge varje arbetsplats var en enhet för sig. Men vi vet att såväl den framväxande nykterhetsrörelsen som frikyrkotorpörelsen samlade massorna till gemensamt motstånd. Fackföreningarnas tid var kommen. Spaningarna mellan arbetsgivare och arbetsstagare ökade. Kan det möjligjen ha varit så att de oroligheter och spänningar som förelagd häddade för ett ökat antal torpare? Att torpet kom att upplevas som en trygghet? En sorts försäkring vid arbetslöshet?

Samolikt spelade också de nyuppförda massafabrikerna under 1900 talets första decennium en roll. Till skillnad från de tillfälliga arbeten i skog, flottning och sågverk som industrien hittills erbjudit tillkom nu året runt anställning. Vid fabrikerna i Wifistavary, Örtviken, Svartvik, Essvik, Nyhamn, Söderåker och Fagervik.

Naturligtvis bidrog även hemmansklyvningar i form av avslötter (bordestorp) liksom skogsbolagens köp av skogsfastigheter till ökningen av torpare. Skogsbolagen såg garnen fast arbetarstam i närheten, eller på, sina marker.

I både min och min hustrus släkt finns exempel på såväl direkt avstyckning av torp från stamhemman (för att möjliggöra köp av detta) som köp av torp under de här åren. Passar in i resonemangen ovan gör torpköp i Sattna (1906) där mannen arbetade vid material- och byggindustrin i Sundsvall medan hustrun svarade för torpet och dess skötsel.

De branta liderna som omger Nerbakkens mot norr och öster framträder inte tillräckligt tydligt på fotoet. Om man däremot befinner sig nere i den lilla byn, och ser upp mot branterna är det lätt att förstå hur uttrycket "Skopa" kommit till.

TORPARE I LIDEN

Jag har valt att närlägga mig Liden, och torp där, över de politiska och ekonomiska diskussioner som utmärkte Sverige omkring sekelskiftet 1800/1900. Ge en bakgrund till de problem och strävanden som var för handen och delvis kom till uttryck i det "Betänkande angående torparklassens tillbakagång" som utgavs 1911 och som behandlats i det föregående. Visa att Riksdag och Regering fäste stor vikt vid torp och torpare.

Min närläggning med föreliggande skrift är att beskriva de arbetsuppgifterna som torpet krävde av sina brukare. Och fram för allt beskriva hur dessa uppgifter utfördes. Omkring 1940. Däremot lämnar jag torparnas privat- och familjeliv därhan.

I två tidigare skrifter har jag presenterat "Flottning i Oxsjöbäns flottled" (1993) samt "Skogen - före mekaniseringen" (1998). I dessa skrifter har jag skildrat flottarens, skogshuggartens och timmerkörarens arbetsuppgifter från samma tidsperiod som jag nu arbetar med. Just flottning, huggering och timmerkörning var vanliga i arbeten som erbjöds torparen när inte hemjorden krävde hans närvårdo. Föreliggande skrift "Jorden - och småbrukarna" avslutar min oversikt om småbrukarna, torparna i Liden.

1. Torpen i Nerbakkens

Som referensobjekt har jag valt fem torp varav fyra är avsöndrade från stamfastigheten i Bodacke medan ett utgjorde arrendetorp under Prästbolet, Byn. Samtliga i Liden socken. Fem torp som på ett naturligt sätt utgjorde en avskild helhet. De benämndes Nedre Bodacke. I folkmun också kallade "Nerbakkens" eller "Skopan". Fortsättningsvis använder jag mig av Nerbakkens vilket var det vanliga på min tid.

Nerbakkens är beläget ungefär en kilometer VNV om Liden nya kyrka. Mot väster gränsar torpen mot "Storå" dvs. Indalsälven. I norr skiljer niport torpen från Bodacke bys ägor och i öster utgör branta höjder (lidar) och skog en naturlig gräns mot byarna Bodacke och Byn.

Det övre fotoet på motstående sida visar Nerbakkens sett från norr. Små initierade pilare längs Storå visar torpens läge. Från norr räknat Ingrid och Aron Uhlin, Anna och Lars Åström, Karin och Ernst Lindh, Rune Bylund samt Kristina och David Lidin. Som jag hoppas framgår av fotot utgjorde Nerbakkens en naturlig, avskild helhet.

Det undre fotoet, också taget från norr, visar Ingrid och Aron Uhlin hus i bakgrunden, uppe på höjden, ser vi också Anna och Lars Åströms hus samt den lilla "byvägen" som slutade (eller började om man så vill) vid Uhlin's torp.

Totalt omfattade Nerbakkens omkring 40 tunnland fördelade på åker, naturäng och övrig mark. Här börses från några mindre skogsinneläv. Som mest, på 1930 talet, höll den lilla byn 30 fast boende invånare. Idag är motsvarande siffra 2. Då föddes torpen 10-14 kor, kalvar, grisar, hoss och två hästar. Idag är det tyxt och lugnt i Nerbakkens.

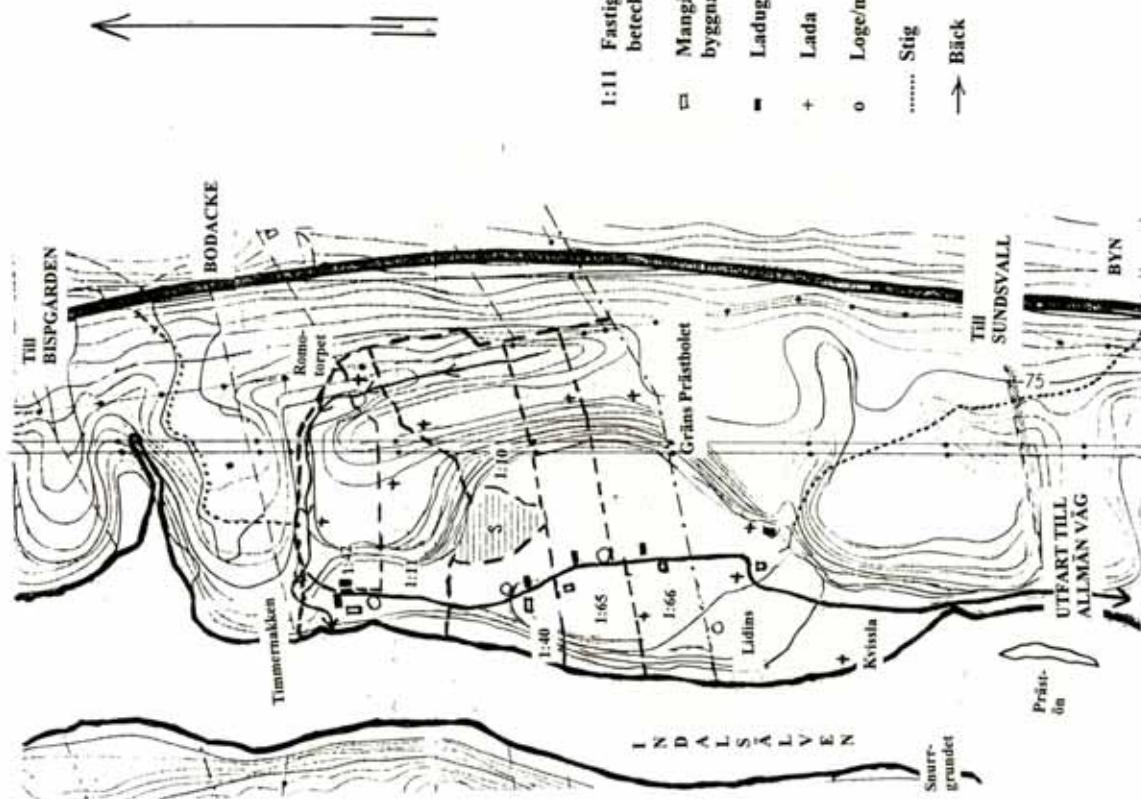

I två tidigare skrifter har jag presenterat "Flottning i Oxsjöbäns flottled" (1993) samt "Skogen - före mekaniseringen" (1998). I dessa skrifter har jag skildrat flottarens, skogshuggartens och timmerkörarens arbetsuppgifter från samma tidsperiod som jag nu arbetar med. Just flottning, huggering och timmerkörning var vanliga i arbeten som erbjöds torparen när inte hemjorden krävde hans närvårdo. Föreliggande skrift "Jorden - och småbrukarna" avslutar min oversikt om småbrukarna, torparna i Liden.

KARTA ÖVER FASTIGHETSGRÄNSER I NERBAKKES OMKRING 1940 SAMT
VISSA BYGGNADERS BELÄGENHET MM.

(Ingrid och Aron Uhlin 1:11, Anna och Lars Åström 1:40 resp. 1:42, Karin och Ernst Lindh 1:65, Rune Bylund 1:66 samt arrendetorp Kristina och David Lidin)

Låt oss komma de fem torpen lite närmare. Se vem som brukade vad. Torpens lage, gränser vissa byggnader mm. samt sättant som var gemensamt för flera torp. Vi utgår från kartan på motsittande sida för att bekanta oss med Nerbakkes.

1.11 Ingrid och Aron Uhlin Lagfart 1911. Ingrid var syster till Lars nedan. Syskonen delade jorden mellan sig ($\frac{1}{2}$ var). Torpet holl 2-3 kor (ibland någon ungnot) för avsalu på den kreatursmarknad som förr hölls i Indal. Åkermark belägen öster om vägen samt uppå platån mot kraftledning. Däruppe, i gränsen till 1:42, hade de en mindre (12-13 "roer" hog) storhassja om 2 "flen" (delar) där de och Åströms förfogade över var sin halva. Nere vid gården, i gränsen till 1:40, fanns en storre storhassja (18-19 roer hog). Likaledes gemensam med Åströms. Hø förvarades på ladugårdsvind och i lador.

1.40 Anna och Lars Åström. Lagfart 1930. Agorna strickte sig enhart fram mot myren (S) öster om vägen 1934 erhöll de lagfart också på 1:42 dvs. marken öster om Uhlinhs. Torpet holl 2 kor och från och med 1936 också häst. Åkermark 1:40 öster om väg mot myr och 1:42 öster om Uhlinhs och uppå på platån i mot kraftledning. Två storhassjor gemensamma med grannen i norr. Ladugårdsvind och lador för hø. Stall beläget intill 1:11:s ladugård.

1.65 Karin och Ernst Lindh. Lagfart 1932 (köp 1924 då de också uppförde bostadshus och nödiga byggnader). Karin var syster till Rune Bylunds far. Syskonen delade hemjorden mellan sig ($\frac{1}{2}$ var). Torpet holl 2 kor. Åkermark belägen på båda sidor om väg. Mindre storhassja för kor belägen intill väg (där gränsen till 1:66 flyttas i sited). MarsLoge gemensam med Rune Bylund på Lindhs mark. Ladugårdsvind och lador för hø.

1.66 Rune Bylund. Lagfart 1940 (men brukare dessförinnan). Några år senare införslivade han också 1:10 i sitt torp. Bylunds ursprungliga torp (1:65 och 1:66 som avsondrats från Bodacke 1:33) var det torp i Nerbakkes som längst varit i en och samma släkts ägo. Torpet holl nu 2-3 kor och häst. Åkermark belägen på båda sidor om väg. Storhassja vid mars/loge i två len för kor resp. havre. Ladugårdsvind och lador för hø.

Arrendetorp som ingick i Pristbolets ägor. Kristina och David Lidin. Torpet holl 2-4 kor. Åkermark belägen på båda sidor vägen. Storhassja belägen vid loge/mars. Ladugårdsvind och lador för hø. Lidins torp begränsades i söder av en rak linje (i SV riktning) från G (i Gräns Pristbolet) till 1 i Kvissa. Vid Indalsälvens damming (Bergeforsens kraftverk 1954) kom hela Pristbolet att laggas under vattnet och vägen till/från Nerbakkes fick flyttas längre öster ut. Kvissa var också vid den här tiden hemvist för Prästbolarians notlag. Dar David ingick. Deras notstuga var belägen intill älven ungefar där gränsen mellan 1:65/1:66 gick ner i älven.

Sommartid betade Lidins kor i "Pristjähn" (Pristbolets skog) och Kvissa, övriga i "Krångan" (liderna) öster om gårdarna. Romodalen (mellan Romotorpet och Timmernakken) där också några sommarladugårdar var belägna, i dalen söder om Romotorpet och i övrigt på inlägomark när vinterfodret val bargats.

Ibland fanns Nerbakkes kor på sommarbetet i fabodar. "Bodackboan, Byboan eller Svarstaböan". De sistnämnda brukades ånnu långt in i 1940 talet.

2. Kort om Nerbakkes

Utöver vad som sagts om de fem torpen i föregående avsnitt (1 Torpen i Nerbakkes) följer här ytterligare uppgifter. I syfte att komplettera bilden av torp och torpare. Att närmare späglar något av deras dag och liv.

Samarbete var en nödvändighet mellan de fem torpen i Nerbakkes. Små enheter med tidvis mer arbetskrävande uppgifter jordbruken krävde helt enkelt detta. Men härtill kom också att Uhlns/Åströms resp. Lindhs/Bylunds var nära släkt. Att det sedan, ända fram till 1936, fanns bara en hast på de fem torpen accentuerade ytterligare behovet av samarbete. Olika former av arbetsbyte var vanligt forekommande.

Utöver kor fanns alltid kalv, gris samt höns i ett varierande antal. Vid något tillfälle dessutom får eller get.

Vatten togs ur egna källor eller ur "Storån" dvs. älven. Uhlns hade den så kallade Schettelärbacken strax norr om sig. En back med kalkallvatten. Åströms, Lindhs och Bylunds kunde ta vatten till djuren ur en källa på myren. På Bylunds mark fanns i öster, ungefar i skärningen Krängfoten/Prasthollets gräns ett litet vattenflöde. Lidins hade likadels ett litet vattendrag att ta ur. Just där stigen upp till Byn bördade. En av mina sagesman berättade -Vart man än gick följde en tom hink med. För att ta med källvattnet på återvägen!

Under senare delen av 1930 talet beslutade Åströms, Lindhs och Bylunds att ställa iordning en källa inne på Prasthollets mark. Den femte, och sista mangårdsbyggnaden, uppfördes 1924 i losvirke (Lindh). Övriga byggnader var en blandning av timrat och losvirke.

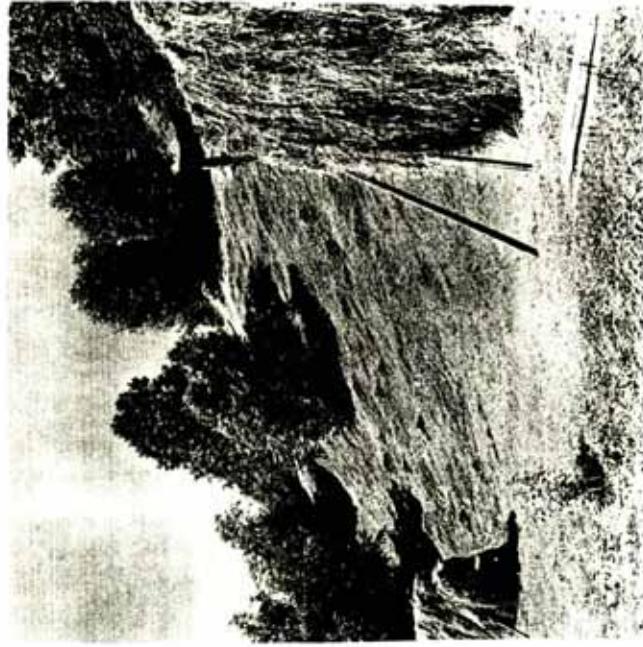
Fyra av de bebodda mangårdshusen var uppförda av timmer. Tre av liggande- och en av stående timmer (Lidins). Den femte, och sista mangårdshusen, uppfördes 1924 i losvirke (Lindh). Övriga byggnader var en blandning av timrat och losvirke.

Växelbruk tillämpades. Så att jorden inte skulle utarma på torpens västra del. Ju närmare Krängen treårliga cykler. Grodorna utgjordes i huvudsak av korn, havre, bländsäd (ex. korn och havre för framställning av gröpe), grönfoder (korn, havre och ärtor/Pelusker), höfrö (klöver och timote) samt det ho ("kortho") som bärdes på de naturlängor som omgav byn. Potatis, rovor och köksväxter var andra inslag.

Potatis odlades framst på den sandjord som fanns på torpens västra del. Ju närmare Krängen (branten) i öster man kom desto hårdare, leigare och surare blev jorden. Några exempel på hur jorden användes. Ex. Bylunds mark (1:66), öster om vägen fram till Krängfoten, var uppdelad i fyra åkrar. I mitten fanns en karrväg. Åströms mark (1:42) uppe på platå mot Kräftedöden var delad i tre åkrar. Stråsud, potatis och bäljväxter ansågs passa väl in i växelbruket och komplettera varandra. Och fram för allt då bäljväxterna som tar kväve ur luften och delar med sig till jorden.

Hö och grönfoder torkades i hässjor. Hässjor som bestog av ett antal "len" (delar). Stolpar omkring 2,5 meter långa, sattes ner i häls i marken. Häl som spettades upp vart efter resningarna pågick. Varje stolpe hade ett antal trätappar (5-6), som borratis in i stolpen, med kanske 40 cm mellanrum. Stolparna sattes ner med cirka 4 m avstånd från varandra och strövades. På nedersta trätapparna lade man nu ut en "roa" (singularis -slana) mellan två stolpar. Over den lade man sedan fodret som skulle torkas. Det togs fram till hässjan genom (hand-)räfsning eller hast och släpräfsa. Och lades upp med hjälp av hogaffel. När en roa fyllts lade man en ny ovampå nästa trätapp. Undan för undan byggde man sig uppåt tills alla "roer" (plurans) var fyllda. Hässjan vad färdig. Mellan varje stolppar fanns ett "le". När høet torkats och "ladats" (lags i lader) revs hässjan. Virket ställdes upp intill åkern för att användas igen nästa år.

Varje ko beräknades konsumera 10-11 len hö under sin innetid. En hast lika mycket. Om vi stannar till hos Rune Bylund (1:66) så berättar han att Krängen (branten) gav omkring 5 len, Krängledan 5 och Dalen öster om den 3-4 len. Totalt 13-14 len. För 2-3 kor och en hast behövdes omkring 30-45 len. Resterande fick alltså tas från åkarna på ömse sidor om vägen. När Rune några år senare införlivade också 1:10 med sin mark gav den väl så mycket i utbyte som de tre markerna som namnits ovan (13-14 len).

Krängen (branten eller egentliga lädden) som på den östra sidan avgränsade Nerbakkes bestod av vallvärda naturångar. Som vi sett ovan gav de enbart på Rune Bylunds marker omkring 5 holen.

Storhåssjan var stationär. I storlek varierade den i höjd från kanske 10-12 (3-4 meter) till 16-17 meter (8-10 meter). Men både större och mindre förekom. Behovet avgjorde storleken. Storhåssjan användes för att torka korn och havre (även lin efter rötingen). Saden skars och bandis i kärvar på äkern. Kärvarna kördes hem till storhåssjan. Var den riktigt hög hissades den upp med hjälp av rep och talja till en mottagare som lade in kärvarna. En mottagare som stod på en roa och hade krokat fast det andra henet över nästa roa. I storhåssjan blev såden liggande till den torkat och det var dags för troskning.

Under min uppväxttid var storhåssjor vanligt förekommande. Överallt där till exempel korn och havre odlades. En stor storhåssja visste berättा att här var en välbärgad gård!

Byvägen som ledde söderut och anslöt till allmän väg Lidens - Holm cirka 400 meter hitom landsvägsbron över älven underhölls gemensamt. Såväl sommar som vinter. Vintertid plogades med häst och traplog.

Längst i norr ledde sommarleden en stig (prickad) upp till Bodacke by. Vintertid ledde en timmerväg från skogarna öster om Bodacke ner över åkrarna mot Romotorpet/Romodalen och ut till Timmernakken där valdiga timmervältor byggdes upp. Timmervältor som rullades ut i älven när den blev isfri och flottbar.

Längst i söder, vid Lidens, ledde en stig upp genom "Prästjär'n" (Prästbolets skog). Den nådde Byn vid den gamla lakarmottagningen/lakarbostadens. Året runt trafikerades denna stig. Som ledde till skola, post, bank, affärer, kapell, bussar, turbil (varor/gods) och mycket annat.

Langs åkerrenar och där plög/harr vänts när åkern reddes (bearbetades) sildades linfrö. Efter att det skördatas skedde blottläggning i myren. Räckte inte vattensamlingen där till kördes med häst till "Rakkä". En plats cirka 200 meter norr om landsvägsbron (till Holm) södra faste längs vägen till Axel Lindgren. Denne bodde på älvens västra sida mitt emot Nerbakkes.

När sad skulle malas bort till att besöka mjölnare Lörensson som hade kvarn i Kvarnå vid Brudsjöns utlopp (Silire). Med häst och vagn eller släde. Häruvrida torparna i Nerbakkes nyttjat någon av de skeavlkvarnar som tidigare fanns, och brukades i Bodackebäcken är oklart för mina uppgiftslämnare. Bodackebäcken rann ut i strax norr om Nerbakkes. Som alla små vattendrag nyttjades också den till olika nytigheter Tegelbruk (ägd av Åström/Aströmsson med Lars Svelander som bas), Vattensåg (ägd av flera bonder och med Olle Lindberg. Kvarnbacken som sägs tillägga), Färjen (ägt och brukat av "Farjar Nilsson"), Kraftverk (byggt av Konrad Jansson och med Lars Svelander som maskinist. Kraftverket förstördes av den kraftiga vårfonden 1919), Salteri (ägare/övnarkare okänd) samt Spänhyvel (ägd av flera bonder och belägen långt upp i backen vid "Sponhyvelbäcken" nerom gamla Vestfåhls).

1914 elektrificerades Nerbakkes. Många abonenter till det lilla kraftverket i Nilsbole medförde att spänningssfälten var legio. Inte bara i Nerbakkes. Från min ungdom minns jag väl dessa spänningstillstånd och de halvmörker de astadkorn. Dessförinnan var det fotogen som galldes. Aven fortättningsvis kom fotogen till användning i olika sammanhang. Under de båda världskrigen och belägen långt upp i backen vid "Sponhyvelbäcken" ersatte karbid fotogenet.

I dalen, vid det nerlagda Romotorpet, fanns något senare (an 1930 talet) en fiskodling. Kalkallbäcken, som kom sederifän, innehöll ett vatten som till och med kränsa öringsygel accepterade. Det var Fiskvårdsföreningen som odlade örning i två diammrar. Ynglet sattes så smällingom ut i vatten som hade haft naturligt öringsbestånd. Bifarten och Bakfabodjärn bland annat. Från Nerbakkes medverkade Ernst Lindh i projektet. Ernst som för övrigt var en passionerad backmetare. En kraftig vårflood ändrade så smällningom fiskodlingen i Romodalen.

Lidens IF (Idrottsförening) bildades under tidigt 1930 tal och med fotboll på programmet. Någon fast plan fanns inte utan alternrade laget mellan olika lagor som -tillfälligt-ställdes till förfogande. Men efter någon tid fick föreningen disponera en gammal hackslätt på Kvissla. Och har planerade och i ordningsställe föreningen en plan efter lofte av Prästbolet. Fotbolls-laget ingick omkring 1935 följande: Målaktör Jonas Norman (Dacke) och Anton Backlund (Bodacke). Högerback Ernst Backlund (Silire). Vänsterback Hubert Westberg (Bodacke). Högerhalv Sigurd Åström (Nerbakkes). Centerhalv Sven Backlund (Silire). Vänsterhalv Gunnar Stadlin (Bodacke). Högerytter Gösta Öberg (Bodacke). Högerinner Bertil Blomkvist, (Dacke). Center Georg Thunberg (Byn). Vänsterinner Bertil Söderkvist (Dacke). Vänsterytter Kalle Lindberg (Klarke).

Enligt Sigurd Åström hade laget föga framgång i sina möten med lag som Holm, Indal, Kovland och Bredsjön för att nämna några. Lidens IF utmarktes nog mer av kampa än spel.

Det sägs -rätt eller fel- att prosten själv, efter någon tid, fatt för sig att en dansbana planerades på Kvissla. Vilket betydd att han fått ett "syndens" näste i obehaglig närhet. På själva Prästbolet! Han satte därför stopp för fortsett spel på Kvissla. Fotbollen ringades flytta ner till Gimlan. Mojiljen under nytt namn (Åsbergarnas IF)? Till prostens förtur slapp han andä inte från syndfulla melodier från en dansbana. Vindstilla kvarnar hördes hjudet val, från dansbanan vid Skryttepaviljongen, till Prostgården vid gamla kyrkan.

Vinnare i "kriget" mellan prost och förening blev David Lidén som kunde utöka sin arrendemark med en dukig lageta till.

Den mark (1:10 Bodacke) som Rune Bylund senare förvärvade kallades "Degerlövva". Huruvida "svaya" syftade på tidigare område beväxt med lövslungeskog som bröts upp och nyodlat, eller om det kopplades till tidigare svedjning och nyodling är oklart. Kanske finns någon äldre koppling till annat?

Såväl Uhlns, Åströms, Lindhs som Bylunds ägde mark uppe på Krångåen rakt öster om hus och väg (det område på kartan där tre + markerar holänder). När den naturliga återvixten blev för dålig brukade lagdan plöjas upp och besås med mångåriga foderväxter.

Mellan sådd och skörd var tid till diverse arbeten vid torpet. Redskap och maskiner skulle ses över innan skörd. Slipstenen gick nästan upphört. Gamla liar skulle slippas. Bettet tycktes aldrig bli tillräckligt bra. - Hä behövs litta tell! är nog ord som varje barn (slipstensdrifare) vid den tiden val kommer ihåg.

Men det var inte bara liar som vässades. Knivar och yxor fick sin beskickda del. Inhägnader skulle lagas och byggnader underhållas. "Hässjägbarnas" (stolparmars) trätappar sågs över. Liksom de slanor, "roer" som bar upp det hö som skulle torkas, och som viade på tapparna.

Slättermaskinen smörjdes upp. Och - inte att förglömma. Alla trräforsor som behövde "pinnes om" dvs få nya pinnar insatta. Vinterveden kanades, klovs och lämnades i valdiga högar för att låta sol och vind ombesöja torknings. När den väl torkat skulle den förpassas till vedboden ("velirå") och travas. Omsorgsfullt och väl. Ofta av oss barn. I vart fall skulle vi hjälpa till. Det saknades aldrig arbetsuppgifter på torpet. Om man bara "såg" dom.

Som framhållits urgjorde torpen ett komplement för sina brukare. De var för små för att ensam ge tillräcklig bärning åt sin resp. familj. Utöver nog så viktiga baslysmedel (potatis, mjölk, kott, mjölj etc.). De reda pengar som ändå behövdes kom från olika legoarbeten. I Liden handlade det fram för allt om skogshuggning och flötting. Arbeten som såväl Aron Uhlin, Lars Åström och David Lidin till och från sysslade med. För Rune Bylund, som till professionen var mälarare, deltog också i tunnling dvs. upprättning av framkört virke till avläggsplatser var i från det sedan flottades vidare. Aron Uhlin var även möbelnsnickare. Lite utöver det vanliga bor tillagas då mer eller mindre allt manfolk behärskade konsten att själv tillverka sina möbler.

David Lidin, som arrendator på Prästbolet, ingick även i det notlag "Prästbolaran" som hade sin hemvist på Kvissla. Det markområde sydväst om Lidins som också gick in med injuka, smala naturängar mellan Storan (Indalsälven) och Bylunds och Lindhs torpen. Vid stranden, nerom dessa torp, låg Prästbololars notstuga.

I ett avslutande avsnitt redogörs kortfattat för vad skogshuggning, timmerkörning, flötning och notdragning innebar. Hur resp. arbete utfördes.

Annu i slutet av 1930 talet var det glest med bilar i Liden. Utöver turbil, buss och taxi. De flesta transporter skedde med hjälp av häst. Hast och vagn eller häst och släde allt efter hur väglaget var. Vagnarna var av två typer. Stapkärr (2 hjul) och lastvagn (4 hjul). Hjulen var av trä och järnskodda. Det skulle droja flera år än innan vagnarna försågs med gummihjul. Enskilda mänsklor förflyttade sig sommartid gående eller cyklande och vintertid med hjälp av spark. Handlade det om längre sträckor (i riktnings Bispgården eller Sundsvall) var det buss som galde.

Under mitt intervjuande om Nerbakkes fick jag av en handelse vetskarp om två -för mig- helt okända tävlingssgenar. Kloshandske och Slat pinne! Båda kampsporter -och om jag rätt uppfattat det helaspeciellt omhuldade i Nerbakkes!

Kloshandske (uttalas: Klöshännska) gick till så att två man lade var sin handflata mot varann. Satte in fyra finger (exkl. tummen) i motsändarens handledsveck. Krokte fingrarna! Trock fast dem! Drog för allt man var vär! Den som tappade sitt tag var förlorare. Du kan själv latt prova genom att lagga vänster och höger hand mot varann och grabba tag.

Slat pinne (uttalas: Slatplinn) innebebar att två man greppade om en nära nog blankpolerad, slat pinne. Stor nog för att rymma två händer. Sedan drog man. Den som tvingades slappa taget hade förlorat.

Mastare alla kategorier sades Manifred Lidin har varit (son till Kristina och David). Vi som minns Manifred och hans släggor till händer kan väl forstå det.

JORDEN - redskap, maskiner och hjälpmmedel

Jordytans översta lager -det vi kallar majorden- har bildats av bland annat söndergrusade och förvittrade bergarter vilka blandats med förmultnade och förruttnade lamningar av växter och djur.

Mekaniskt förvittrade exempelvis genom vattnets, frostens och luftens inverkan och kemiskt sönderdelade genom i luften och jordvattnet förekommende ämnen som syre, kolsyra och ammoniakföreningar för att nämna några. Förvitrings- och formultningsprocessen pågår för övrigt ständigt.

Landsisen och nullstenslodernas rörelser förde avläggningarna från norr till söder. De avsatte sig ur is och vatten som baddar av exempelvis grus, sand och märgelerarter. An idag sker detta fortfarande. Via översvämmningar, vårflood och vindar för att ta några exemplen.

I majorden gör växternas frö och hämtar sin näring. Grödornas kvarlämnda rötter, blad, barr, maskar, insekter, ladugårdsgodset och andra ämnen från bland annat växt- och djurriket ser till att jorden tillförs ny näring i stället för den som olika grödor förbrukat. Även jordens mineraliska beståndsdelar liksom luft och vatten bidrar i denna process.

För att jorden skall ge från sig en god avkastning måste den bearbetas och göras väl mottaglig för den sådd som skall fäbja. Skördens skull bärjas när respektive gröda nått rätt mognadsgrad. Torkning, lagring och efterbehandling skall ske på rätt sätt för att odlarens løn skall bli den basta.

I det följande skall jag överväktligt beskriva de olika arbetsmoment som torparna i Nerbakkes - och annarsstådes- hade att fullgöra varje år. Under olika avsnitt som gick under benämningen som *Våranna* (bearbetning och beredning av jorden "re jöLä" samt sådd), *Slatannan* (barga kreaturen vinterföder), *Paranna* (upptagning av potatis) och *Skelanna* (barga såd. 1 Liden handlade det främst om havre och kom).

Men innan dess, och helt kort, några ord om utvecklingen av den utrustning, de redskap och maskiner som kom till användning. Då mina egna förfäder i Liden -på såväl mors som fars sidan- i mer än 300 år haft nära koppling till jorden känns detta angelagat.

1. För jordens beredning

Grävkäpp och spade. En enkel grävkäpp anses ha utgjort ett huvudredskap inom jordbruket i forhistorisk tid. Till en början användes den sannolikt enbart för att gräva upp åibara växter och rötter. Efterhand blev den också ett hjälpmmedel för plantering och upplockning av jorden.

Fran grävkäpp var inte steget långt till spadliknande (trä-)hjälpmmedel även om det sannolikt tog lång tid. Forskare tror att man först under järnåldern kom på att järvska grävredskapet som i och med detta blev ett effektivt hjälpmmedel i jordbruket.

Hackan har sannolikt samma ursprung som grävkappen. En bit av en trädstam med kvarstående rot eller gren. Även om ett enkelt ålder sätts ha förekommit redan under den yngre stenåldern (i Medelhavsmötet) kom hackan val till pass vid odling av små åkrar och runt stenar där de förekom. I likhet med spaden ovan blev hackan riktigt effektiv när den järnsködes. An idag används hackor i olika sammansättningar.

Risten som spändes för oxar eller häst användes för att skara upp gräsvall i smala strängar. Vid odling eller nyupptagning av igenvuxen åker eller linda. Den förberedde årdrets (senare plogens) arbete med att vanda de uppskurna grästornorna. Så länge endast åder användes var risten oumbärlig i förarbetet på en gräsvall.

Risten tillverkades i regel av brukaren själv. Virket utgjordes av tri med självvuxen form för hallbarhetens skull.

Årdret ("år" eller "anjkrok") är i värt land kant sedan bronsålderns halfristningar. Dess uppgift var att luckra upp jorden och vända jordtornona. Årdret före jorden åt två håll. Liksom risten tillverkades årdret av brukaren själv och utgick man från självvuxet tri. Omkring sekelskifte kom moderna ålder istället för att som förat bara ha skjutits åt vardera sidan.

Plogen var i sin äldsta form egentligen en utveckling av årdret. På detta hade bill, en svängd vändskiva och (i vissa fall) rist av järn apiterat. Med hjälp av denna plod fördes nu den luckrade jorden endast åt ett håll. Den svängda vändskivan innebar dessutom att jordtornona nu vändes helt istället för att som förat bara ha skjutits åt vardera sidan.

Under 1800 talers senare del började flera bruk i Sverige tillverka nya järmplogar för åkerbruk enligt dessa riktlinjer. Där utöver kom plogar för nyodling, djupplogar, angsvattningsplogar och dikesplogar för att nämna några modeller.

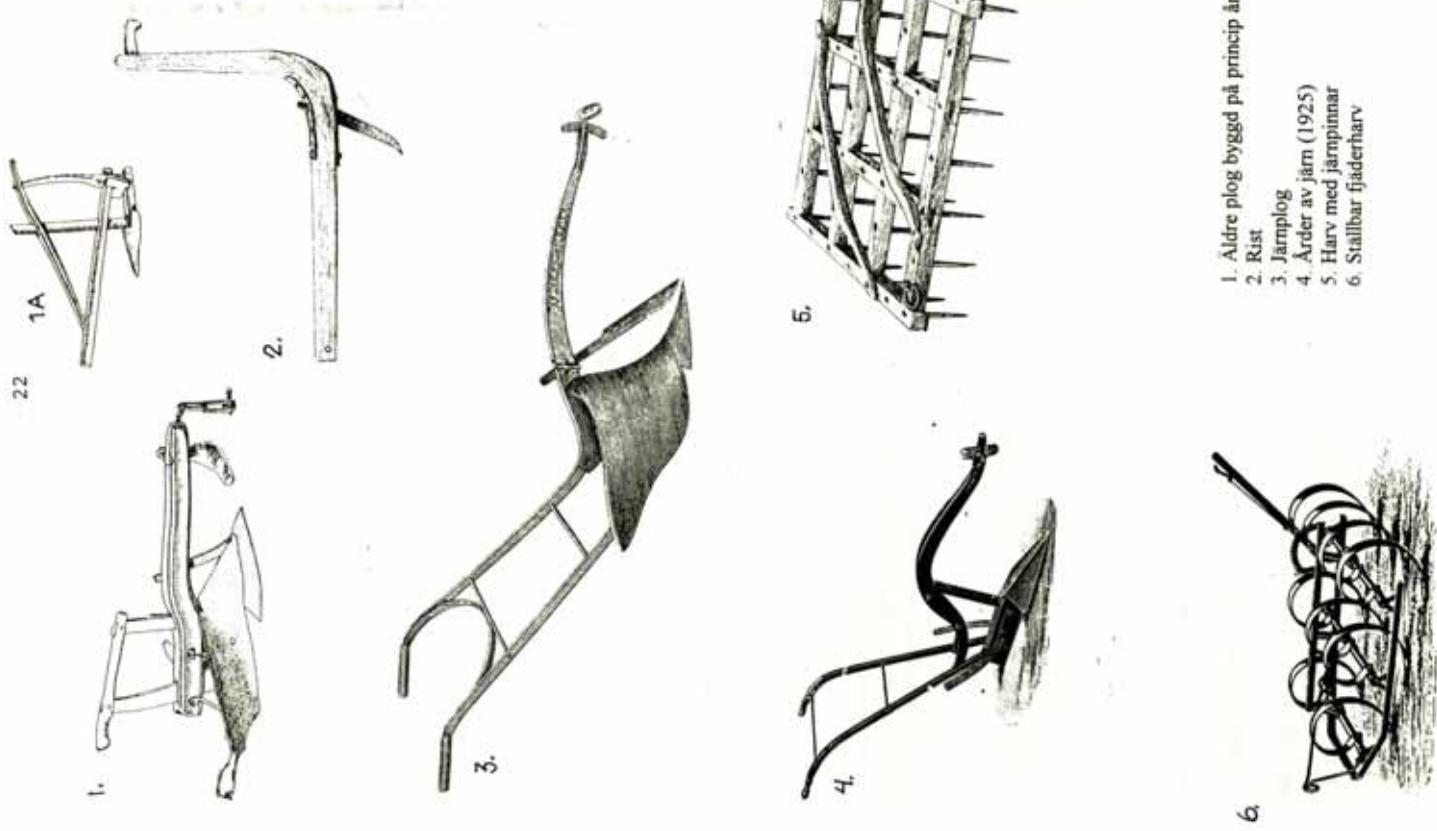
Harven hade till uppgift att luckra och sondersmula jorden. Såväl uppvänta plogtitor och jordkokor som det underliggande jordlagret. Den skulle också riva upp ogräsrotter och förstora ogräs i ytan. Sist men inte minst skulle den mylla ner utsidet. Länge tillverkades också harven av brukaren själv. Helt i tri. En enkel ram med några tvärståtar försedd med trådpinnar av lämplig längd. En klossharr. En sådan fanns bland annat på Klockars torpet i Byn. Var efter byttes trådpinnarna ut mot järndräkt. Under 1800 talets senare del började fjäderharryar tillverkas.

Välten hade till uppgift att jämma av och trycka till jorden. Att före sådden ge en så jämn yta som möjligt för att undvika ansamling av frön i faror. Efter sådd och harvning valtades för att bättre förena fro och jord så att bästa grobarhet uppnåddes.

De tidigaste välarna var hembyggen där en trästock utgjorde vals. Även denna fanns på Klockars torpet i Byn. Så smäningsom användes två, från varandra skilda stockar, som nollade efter varandra. Var och en fritt för sig. Detta menade man skulle förhindra att välten sköt jorden framför sig. Båda valtyperna kunde belastas.

Under 1800 talets senare del började vältar med stålvalsar -och i olika utföranden- att tillverkas. Även här tycks Överums bruk ha legat långt framme av svenska tillverkare.

Sladden hade också till uppgift att jämma jorden (och fortfarit överflödig jord kortare sträckor) samt krossa och finfördela jordkokor. I likhet med många andra redskap tillverkades också denna av resp. brukare. I sin enklaste form en nära nog fyrkantig planklack. Efterhand kom pinn-, kniv- eller billsladdar som i sin bakre kant var försedda med resp. jarn

2. För sädd

Sädd för hand var långt det vanligaste arbetsättet. Även om det i förstone kan synas vara enkelt krävdes både utåtlighet och noggrannhet. Som regel utförde hushunden själv detta arbete även vid något större gårdar än de torp som omnämns av denna skrift. Men linfroet skulle med samma självklarhet säs av kvinnan.

Det gällde att så så tunt som möjligt för att hushålla med det dyrbara utsädet. Säden skulle spridas väl och jämnt över åkern. Dugde inte att så dubbelt eller åstadkomma barfläckar. Sådan åker, gav sin ägare dåligt renommé. Under sädd förvarades utsädet i någon form av (så-korg som antingen bars i vänster hand (om man var högerhänt) eller hängde över vänster axel. Sädden skedde med höger hand. Under gång framåt kastades sedan så jämt som möjligt i en vid båge framåt. Säkaret hade olika namn som säkappa, säkappa och spann efter den areal som krävde just så mycket utsäde (Skäppland, kappland och spannland).

Handsäningsmaskiner. Under 1800 talets senare del kom handsäningsmaskiner för mindre jordbruksare. Så kallade centrifugal-maskiner. På ett buret säkari monterades en centrifugalapparat. I en version spröds sedan genom att högra handen skötte en vev samtidigt som vanstra handen stödde säkaret. Denna modell kom, liksom det mesta ifråga om nya jordbruksmaskiner, från USA. Den tycks dock inte haft någon storhet i Sverige.

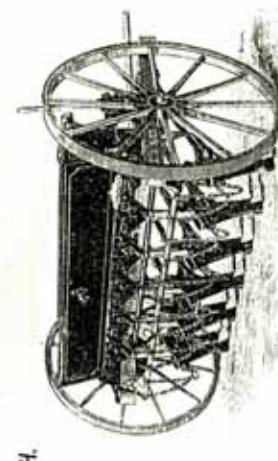
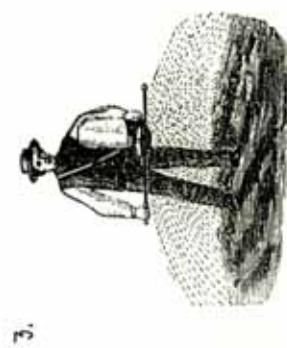
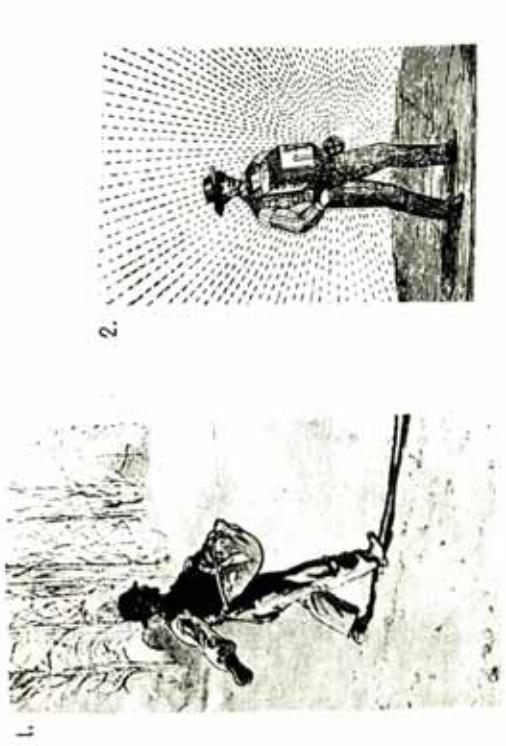
Bättre gick det för den version som var utrustad med en spak som fördes fram och åter med höger hand. Till vardags gick den i Liden under benämningen "Trummfen" men även "Fjol'n" dugde bra. Ingen svårade i okunskap om vad detta innebar. Denna maskin kom till användning vid smjörbrukens anda fram till mitten av 1900 talet. Jag har själv sett den användas.

Redan 1855 presenterades olika **Säningsmaskiner** för hastanspänning. Bredsänings-, Radsänings- och Dibblingsmaskiner. Tre maskiner som representerade varsin äldre sättningsmetod. Vanlig handsädd, den urgamla kinesiska sättningsplögen samt slutligen metoden att peta ner sädden i jorden med en pinne (eng. dibble). Maskinerna kom framst till användning vid större jordbruk varför vi lämnar dem där han i detta sammanhang. Närmast kan dock att svenska Christoffer Polhem redan på 1720 talet konstruerade en sättningsmaskin för hastanspänning. Men tiden var ännu inte mogen för en så revolutionerande nyhet. I Sverige skedde sådden nästan helt för hand ända fram mot 1870!

I slutet av 1800 talet lanserades också svenska tillverkade **Gräsförädlingssmaskiner**. En maskin som kom till genom det cirkulations- eller växelbruk som allt mer trängde undan det äldre trädessbruket och gjorde vallodding av timotej med inslag av röd- och alkiskekörsör eller andra fodergräs allt vanligare. Maskinen som kunde liknas vid en skottkarr med en tvärstålld sälada sadens strå till foder. Tidigare hade endast axen bargats. Sarskilda byggnader uppfördes för att skydda djuren under den kalta tiden. Så småningom blev det aktuellt också med enkla lador för det torkade vinterfodret.

3. För slättar, skörd och transporter

En klimatförändring i Europa för drygt 2000 år sedan anses ha fått till följd att husdjur inte längre kunde gå ute på bete året runt. Som en följd härav trängdes jordbruken att borja samla, och lagra, foder till sina husdjur för den kalta årtiden. De började också ta vara på sadens strå till foder. Tidigare hade endast axen bargats. Sarskilda byggnader uppfördes för att skydda djuren under den kalta tiden. Så småningom blev det aktuellt också med enkla lador för det torkade vinterfodret.

Lien var fodertaktishållningens viktigaste redskap. I och med att järnsmidet nådde även Norden (omkr. Kr. f.) utvecklades gräslinen. På längre eller kortare skift. Liebladet har inte genomgått samma utveckling som övret (skafet). Liebladet har alltid avslutats men en i rat vinkel bojd tång som gjorts fast i övet. Många berömda liessmeder saluförde sina alster på olika marknader. Vissa bruk specialiserade sig också på lieblad. Ex. Igelfors/Kroniljar. Skeppshult/Axliar och Wira bruk/Wira.

I och med en allt intensivare fodertakt kom också behovet att samla ihop det avslagna gräset. Enkla rössor utvecklades därför. De sägs ha sitt ursprung från de slanor med avkortade kvistar som kom till användning när åkra skulle redas och från myllas ner. Fodret bärdes på inagornas ängsflötter men också på starmyrar, insjöars strandmyrar och fabodvallar.

För att transportera fodret till torrare mark och/eller hölador användes **hörep** eller **höbäge** för att numna några alternativ. Enkla, funktionella bärredskap som utvecklats under generationers ständiga bärande. Annu in i mitten av 1900 talet hande att torpare i Nerbakkes transporterade torkat hö för ladning med hjälp av höbår (2 man med latt, bred bär mellan sig). Det handlade då om mer otillgängliga ångsättträd. En torpare på min hustrus sida laddade sitt hö med hjälp av en latt dragvagn. Avsedd för en man. Vagnen hade stora smäckra trahjul och ett stort lastflak.

Men under den tid jag beskriver bärdes det torra fodret i huvudsak med hjälp av **häst och lastvagn** (alternativt släde) med hästege på.

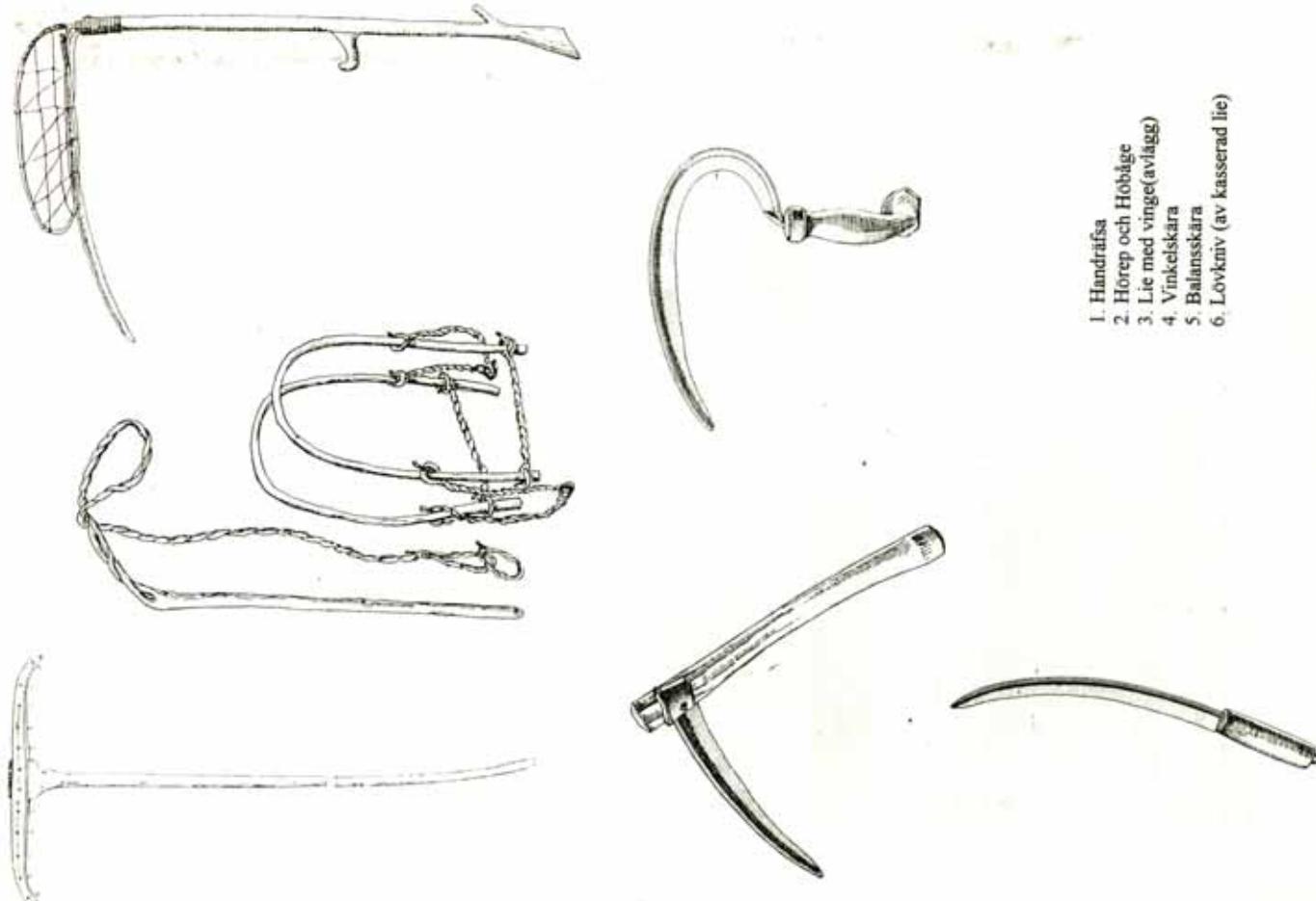
Vinkelkäran antas vara vårt kanske äldsta sköreredskap. I mer än fem tusen år har den varit känd i sydliga länder. I sin första utformning måhända bestående av en flintkniv som angjorts vinkelrätt mot ett skaff. Annu i mitten av 1900 talet användes kniven av krumbojda bronsskarvor. Nar våra förfäder lart sig smalta och bearbeta järn förfädrades redskapspet vart efter. I samband med den klimatförändring som namns inledningsvis förhållitrades skäraans (bett-) egenskaper avsevärt. Detta då nu även de grövre stråna skulle tillvaratas som foder.

Den första skäran av järn byggde på samma princip som flintkniven ovan. Vinkelkäran har använts ända in i 1800 talet. Det var lange ett kvinnornas arbete att skära såden. Måhända en kvarleva från gamla fruktbarhetsritier och dylikt.

Under medeltiden spreds en ny typ av skära över Sverige. **Balanskäran**. Den sägs ha vandrat in både söder- och österifrån. Den var mer funktionellt utformad och därmed mer lättarbetad än vinkelkäran ovan. Balansskäran levde kvar ett gott stycke in i 1900 talet. Men långt dessförinnan hade också lien börjat komma till användning vid sidesskörd.

Lövknavar. Ofta krävdes hjälpfoder utöver vad (natur-)lärgår, myrar och sjöstränder gav. Lövhagar av asp, björk och rönn växte upp kring bosättningarnas äkrar och slätterängar. Dessa lövhagar skördades med hjälp särskilda lövknavar. Det var fram för allt far, getter och häst som utförde med detta. Mer i undantagsfall mjölkkor.

Slättermaskin. Under 1800 talets senare del började hästanspända slättermaskiner dyka upp här och var. Först givetvis på de större gårdarna. Men efterhand som de utvecklades och produktionen ökade blev det möjligt också för mindre brukare att själv -eller tillsammans med någon själstrände- införskaffa en sådan maskin. Liksom lien så småningom blev det gemensamma redskapspet för såväl grässläfter som sidesskörd så kom slättermaskinerna också att användas till både och. Vallsläfter och sidesskörd.

Men lier kunde man inte undvika. Endast i undantagsfall var den naturliga ängon av den beskaffenheten att den tillät en slätttermaskin att komma till användning. I vart fall när det gällde de småbrukare -töpare- som denna skriff handlar om. I Nerbakkes fanns såval en "Viking" som "Palmerantz" slättmaskin.

Självsläggaren var en vidareutveckling av slätttermaskinen. Via en $\frac{1}{4}$ dels cirkelyta bakom knivarna kunde nu såden läggas rakt bakom körhjulen. Det innebar att nermejning skörd och (manuell) bindning nu kunde förgå oberoende av varandra. Till skillnad från när enbart slätttermaskin användes.

Självbindaren. Ett tiotal år senare lyckades man lösa också problemet med en bindapparat.

Den första självbindande skördtermaskinen var ett faktum. Redan 1911 tillverkades nu självbindaren "Viking" vid Arvika Verksstäderna. Maskinerna blev allt större och effektivare. Omkring 1930 blev de traktordragna. Traktorn, vars "födelseår" brukar sättas till 1913, sägs ha inneburit en av jordbruken verkligt stora omvälvningar.

Skördetrotskan. Skördetrotskan sägs ha inneburit en ännu större omvälvning än införandet av traktorn. En maskin som både skördade och troskade såden under sin gång över fältet! Först traktordragen men senare självgående.

Häst (släp-) räfsan. Länge var handräfsan enda hjälpmidlet att räfsa samman - vända och hässja det slagna höet. Eventuellt parat med enkla hösildar fram till hässjan. Allt efter kom släpräfsan att ersätta. Släpräfsan som hade framträntade pinnar och var 5-6 alnar bred. Via ett handtag kunde man, under körning, lägga av hösträngen genom att rycka räfsan uppåt. Årnu under 1800 talets senare del tillverkades släpräfsor av trä men senare framsättades de av jarn. Dessa räfsor var allmänt förekommande på min tid i Liden.

Handräfsans betydelse minskade men fortfarande var den ett oumbärligt redskap överallt där inte släpräfsan kunde användas.

Hjulräfsan kom liksom de flesta nya jordbruksmaskiner under 1800 talets senare del. Även om den snabbt fick spridning till större jordbruk kom de allt mer förbättrade och ofta hemmatillverkade släpräfsorna att dominera höets sammanslänning. I vart fall hos mindre jordbrukare.

Hövändaren. De hösträngar som uppstog efter slättarkarlar eller slätttermaskin och skulle stackas fick som regel torka några dagar på marken. Om hösträngen där emellan skulle vändas skedde det manuellt med hjälp av handräfsan. Även här utvecklades först hästanspända och senare traktorkopplade hjälpmidel för detta arbete.

Röftrukter (potatis). I småbruket handlade det om hackor ("pärrgrav") när potatisen skulle skördas. I större sammankhang kördes potatisfärnan upp med plog (av årdertyp) varefter potatisen plöckades/hackades. Under 1940 talet började enkla, hästanspända maskiner komma till användning också vid större jordbruk i Liden.

Kommentar: Självsläggaren, Självbindaren, Skördetrotskan, Hjulräfsan och Hövändaren finns inte i det Nerbakkes jag beskriver. Därtill var jordarna allt för begränsade. Det finns ingen ekonomi i dyra maskiner. Men det betyddes inte att man ställde sig på sidan om, eller förnekade behovet av utveckling. Att de nya maskinerna ändå tagits med har är enbart för att belysa utvecklingen inom jordbruket.

1.

2.

3.

1. Palmerantz slätttermaskin
2. Hastsläpräfsa av trä
3. Tidig potatisupptagare med elevator bakom billen som förhindrade potatisen att kastas i väg långt.

4. För troskning och rensning

Ursprungligen, innan matnöckorna började ta till varo också sädens strå, antas troskning ha skett på stenhallar och liknande med troskspår eller klubba. En annan teori är att axen trampats ur med hjälp av husdjur (ordet troska betyder egentligen sondertrampa med foterna). En tredje teori är att axen stöttes sönder i tramotorer.

Den **Tvådelade slagan** är vart mest älderdomliga (kända) redskap för troskning. Troskning där sädens skördats med kvarstittande strån. Slagan bestog av en handväl (den som troskaren häll i) och en slagval. Till en hörjan var slagvalen fastad med vidjorläderströppar vid handvalen och kunde där för inte rotera kring denna (rämslagor). Då rotation är en förutsättning för effektiv troskning fick i stället handvalen rotera i troskarens händer. Efter hand utvecklades slagor där slagvalen kunde rotera kring handväl (spikslagor).

Långlogen, 1 Norrlands sådesproducerande bygder infördes vid mitten av 1700 talet en mekaniserad troskningsmetod med troskvagn. I anslutning till storhassjan byggdes en sarskild långloge. På dess golv lades den skurna, och torkade, sädens ut. Över denna drogs nu troskvagnen med hjälp av häst. Fram och åter. Troskvagnen (av gjutjärn) hade i ett utförande 7 axlar med 18 fyrekriga hjul.

Rundlogen var en vidareutveckling av långlogen. Själva troskanordningen kunde bestå av en troskvagn med ex. en enkel och en dubbel konformig troskvakt kopplade till vandrings dragen av en häst. Rundlogen uppfördes också den i anslutning till storhassjan.

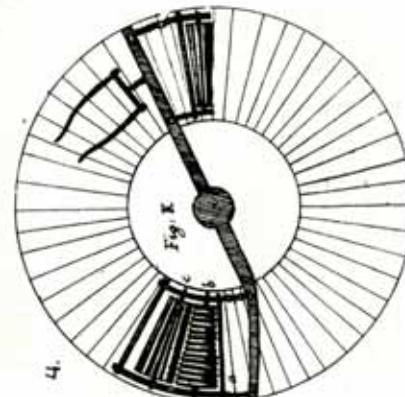
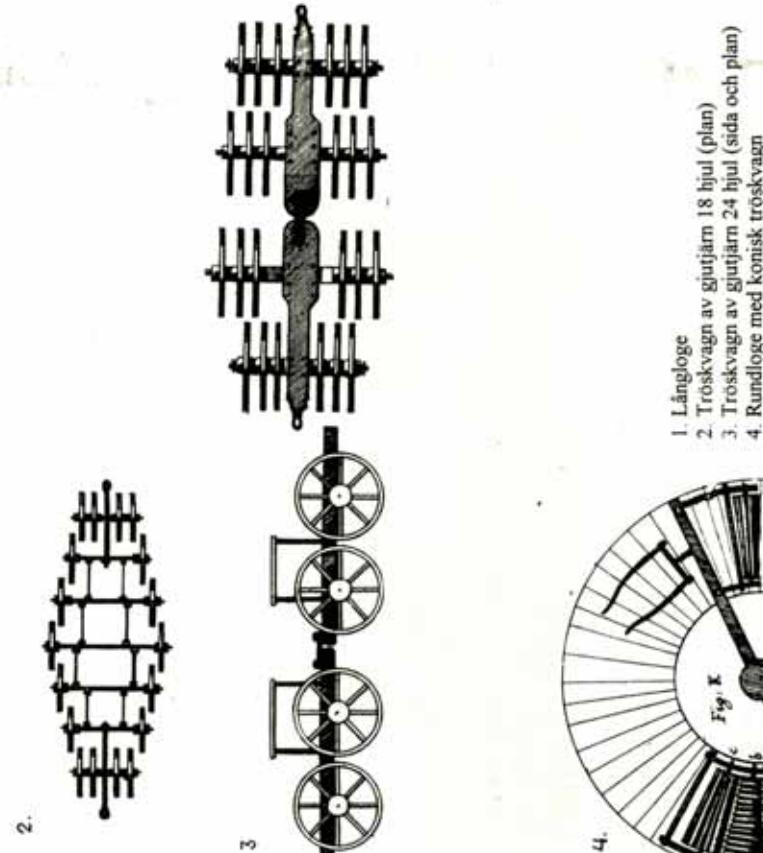
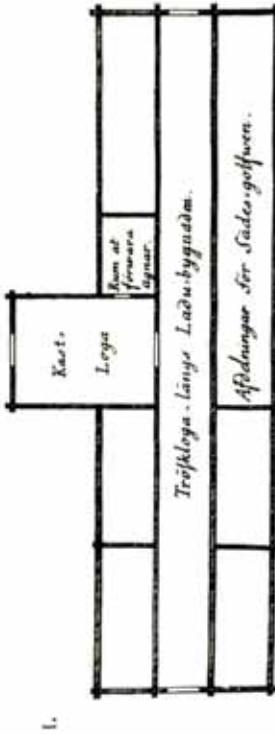
Långlogar eller Rundlogar användes i Liden av större jordbruksare från och med 1700 talet. I en gammal lantmannsrapport från 1764 finns för övrigt en uppgift att Olof Nilsson i Åsen (min farfars farfar) tillsammans med en granne inköpt en "troskvagn af guttitt tackiem till sädens uttroskande". Men de minsta brukarna nyttjade slagan vid troskning och skulle så komma att göra längt in i 1800 talet.

Troskverk. Under 1800 talets första hälft tillverkades i Sverige (slag)-troskverk som drevs med vandrings dvs. med försända oxar eller hästar. Verklig omfattning och spridning fick de dock först när Munktells i Eskilstuna och Thermanius i Arvika omkring 1845 startade tillverkning. Under århundradets senare del kom förbattrade (stift)-troskverk. Vandringarna ersattes undan för undan av lokomobilar, ångkraft, rörelsemotorer etc. för att landa i elkräft. Avnamnen var fram för allt större jordtagare.

Men även för småjordbrukare började mindre (stift)-troskverk utvecklas. Verk för olika behov och drivna av handkraft med hjälp av vev. Verk fanns för allt ifrån en, två till fyra "dragare" Ofta gick flera småbrukare samman om ett verk.

Rensning och sortering. När sädens troskats skulle den göras ren. Befrias från halm, agnar, boss, stöckor, sand etc. Vid troskning med slaga skedde rensningen i huvudsak med hjälp av olika säll och (hand-)kastning. Denna byggde på principen att tunga, mogna korn för längt ut över golvet medan lättare korn, boss etc. föll ner nära kastaren. En omständig och tidskrävande hantering. Men även här utvecklades olika hjälpmmedel för att underlättta, och effektivisera, arbetet att rensa och sortera säd.

Den enklaste sådesrensningsmaskinen var **Fliktvannan**. Den byggde i princip på den gamla metoden att kasta korn med den skillnaden att (hand-)kastet ersatts av en handdriven fläkt. De

latta delarna bläste ut genom en bakre öppning medan de tyngre föll ner i 3-4 fack i trummans botten.

Kastmaskin (sädes harpa) renade och sorterade sadlar efter tyngd, via fläkt, och storlek, via flata säll. Den s.k. "Vallaharpan" sägs ha varit allmänt förekommande

Sädesorterare (tröjor) för rensning, sorterings och åtskiljande av olika sädesslag samt bortrensning av ogräsfrön. Denna typ av maskin angavs vara dyr. Dock framhölls Tidaholms sädesorterare vara en mycket god och förhållandevis billig sorteringssmaskin.

I ex. "Jordbrukslära för mindre jordbrukare" (Jonas Alströmer) kan man om Rensnings- och sorteringsmaskiner bland annat läsa att en bra fläktvanna är förening med en god kastmaskin (ex. Vallaharpan) gör i det närmaste samma nyttja som en sädessorterare/tröjor. Och det på betydligt kortare tid och till en lägre kostnad.

JORDEN - dess bearbetning ("att re jöLa")

.1 Att bruka jorden rätt

Växter kräver näringssamman för att utvecklas. Organiska ämnen som kol, vete, kväve och syre mfl. samt organiska som kali, natron, kalk, jämn mfl. och olika syror. Ämnen som tas ur jord, luft och vatten. Olika växter ha olika sammansättning och kräver foljaktligen delvis olika näringssamman.

Om man skulle odla en och samma växt, på samma åker under en längre tid, och utan att tillföra just de ämnen som den växten behöver för sin utveckling, skulle en sådan växt till sist inte kunna leva på den "utsugna jorden". Trots att där skulle finnas andra näringssamman i överflöd Näringssamman som andra växter kan tillgodogöra sig.

Av det ovan sagda förstår vi vikten av **växelbruk** (cirkulation). Att låta olika växter avlösa varandra. För att ryttiga sig sådana slag av näringssamnen som föregående växt inte, i samma grad, behövt för sin utveckling.

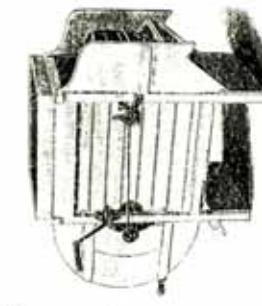
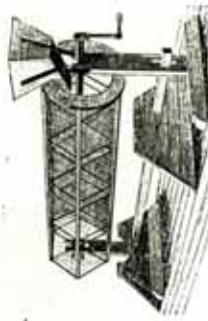
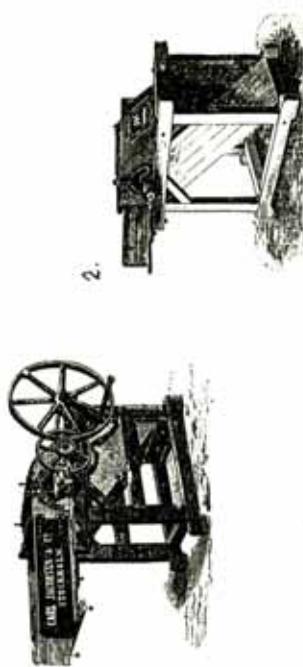
Ytterligare ett skäl till växling mellan olika växter är deras olika förhållande till ogräsarterna samt lätthet att rensa bort detta.

Någon allmänt giltig formel för Vad som skall ingå i växelbruket går inte att ge. Flera olika faktorer påverkar detta. Fram för allt jordmän och klimat.

Växelbruket kan egentligen sägas handla om en passande omväxling mellan sädessgrödor och foderväxter. Med rik godselproduktion som ett av huvudmålen.

1. Stiftroskverk (1 dragare)
2. Stiftroskverk (2 dragare)
3. Stiftroskverk m. halmskakare (2 dragare)
4. Fläktvanna (sädesrensning)
5. Vallaharpa (sädesrensning och sorterings)
6. Sädesorterare Tidaholm

ann. 2-3 kan användas med hästvändring

Ex. trosk- och rensningsmaskiner för mindre jordbruk.

Gödningsämnena indelas i naturliga och konstgjorda. De först nämnda kan vara fullständiga (allsidiga) eller ofullständiga (ensidiga/bigtödningssamman). De konstgjorda är endast ensidiga.

Den fullständiga gödseln kommer fram för allt från djurriket i form av stalgodsel. Djur-ekrementer och urin blandade med stromaterial. Dock är gödseln från olika djur av skiftande värde. Liksom från samma djurslag vid olika forhallanden och tidpunkter.

Stallgödseln innehåller i och för sig alla de ämnen växterna behöver. Men ämnena förekommer däremot inte alltid i rätt blandning. Det kan vara för lite eller för mycket för att passa olika växter.

De konstgjorda godningsämnen kan aldrig ersätta stallgödseln. De innehåller inga mullbildande ämnen och inte heller alla de ämnen växterna behöver. Syftet kan sägas vara att åstadkomma så hastig verkan som möjligt. Att tillföra jorden just det näringssamne som för tillfället erfordras. Chilesalpeter, Superfosfat, och Kali kan tjäna som kända exempel på konstgödsel.

Till detta avsnitt - Att bruka jorden rätt- här också att ledas bort överflödigt vatten från åkarna. Sillastående vatten hindrar nytt friskt vatten och luft att tränga in i jorden. En sur och skadlig järsning kan uppstå. Överflödigt vatten kan försena både vär bruk och höstskörd.

Till en början handlade det enbart om *öppna diken* som, via ett huvudrike, ledde bort det överflödiga vattnet. Nackdelarna med detta system var bland annat att diken tog bort värdefull odlingsjord samtidigt som bearbetning av jord, säd och skörd försvarades. Efterhand tog *täckdkning* över. Ris, gärdsele, sten och tegelrör kunde användas allt efter råd och lagenhet. Talar man däremot om *dränering* avses täckdkning med tegelrör.

All jord måste bearbetas. Göras porös så att luft och fuktighet tränger in. Först då kan växtrötterna tillgodogöra sig de olika växtnärings- och godningsämnena som finns i -eller tillförts- jorden. Bearbetningen syftar också till att få bort -eller minska- förekomsten av ogräs. Bearbetningen syftar ytterst till att åstadkomma bästa möjliga växtförutsättningar för det utsade som ska tillföras jorden. Och där i genom fä så riktigt skörd som möjligt.

Men har liksom i andra sammanhang gäller att lagom är bast. Att bearbeta jorden allt för mycket -i hopp om att avkastningen skall bli ännu större- kan visa sig odesdigert. Blåst och värme kan här i genoms komma att få bättre tillgång till jorden och kanske torka ut den.

Det gäller med andra ord för brukaren att inte bara bruka sina redskap rätt utan också i rätt omfattning .

2. Plog och plöjning

Det är först med järnplogarnas tillkomst som jordbruket börjar effektiviseras. Redan under 1800 talers början skedde en enklare tillverkning av plogar i bland annat Medelpad. De uppges ha varit mycket efterfrågade också i närliggande landskap.

Under detta århundrade kom en mängd olika plogar ut på marknaden. Av både in- och utländska fabrikat. I stort handlade det om två huvudformer. Dels en plog med lång, böjd vändskiva som var avsedd för gräsvall och lättare jordar. Och dels en plog med kort, rak vändskiva avsedd för styv lerjord. I de samtliga jag fort kring plogar dyker namnet Overum (ett bruk som tillverkade jordbruksredskap) upp allt som oftast. Och deras modell 9 (se avsnitt Utrustning. Redskap och Maskiner. 1. För jordens bearbetning). Den tycks ha varit populär.

Järnplogens uppgift var att vända jorden. Genom att skära av en telta (remsa) jord och lägga (vända) den så att det som varit ner kommer upp. Det sades också att tlan bor bilda en cirka 45 graders vinkel mot marken. Där i genom utsätts största möjliga jordbyra för luftens inverkan vilket underlättar processen att bilda ny växtnäring. Tiltans bredd och djup stod i bestämt förhållande till varandra. Följande siffror kan tjäna som exempel: 28/20, 25/17 eller 20/13.

Plöjning skedde på hösten för kommande vårsädd. Här i genoms fick luft och frost god tid på sig att påverka jorden. Att plöja på vintern innebar stor risk för att varme och blåst skulle kunna gro tillfredsställende.

Majordslagret kunde så smänningom ökas i tjocklek genom att vid höstplöjningen plöja djupnästan undantagslöst myttig. På lerjord däremot kunde det vara direkt skadligt och församla jordens fysikaliska egenskaper.

Rent generellt rekommenderades plöjning till majordens fulla djup. Men ofta nöjde man sig med att plöja så att den vända tlanen täckte underliggande stubb.

Om ytan som skulle plöjas var stor delades den in i (plöj-) tegar. Tegarnas bredd varierade beroende på jordens beskaffenhet. På styv jord kunde det handla om 4-5 meter medan de på lättere jord kunde ökas till kanske 10-11 meter. Respektive vändteg var fördelat längs med plöj med plog skulle kunna vanda. När yan teglags kunde färnan mellan dem fördjupas för att leda bort eventuellt överskottsvatten.

Där marken lutade skulle tegarna, om möjligt, läggas i riktning norr-söder.

Kraven på en bra plog var att den skulle gå stadigt och vända plögtillan rätt. Lätt att ställa om för olika djupgående. Därtill lätt att dra och styra och lamna efter sig en ren fära.

Raka, lika breda och djupa färnor utgjorde synbara bevis för att utövaren kunde sina saker. Detta sades också bero på att plogens rist, som skulle vara vass och ha baklutfutad ställning, var rätt inställt.

I en gammal Lantbruks-Praktika (1904) sägs att där hostplöjning sker till 18-20 cm. djup och med 24-30 cm. breda tilitr "på lagom fuktig jord och där tegarna inte är alltför korta- hinner plöjare/häst omkring 0,25-0,35 hektar per dag.

Det betyder att hostplöjningen i Nerbakkens, där det fram till och med 1935 fanns bara en häst (Rune Bylunds), kunde ta många dagsverken i anspråk. Vid bra väder och inte för styv jord kunde det handla om 2-3 dagar per torp (dvs 10-15 dagar för samtliga 5 torp) när allt flot problemfritt. Men som sagt det ena året var sällan det andra likt. Det kunde också handla om betydligt fler dagar.

3. Gödsling

I nära anslutning till stall och ladugård låg gödselhögen eller som man uttryckte det i Liden "kässäfän". Det var inte bara att lagga den var som helst. Den fick inte ligga för lågt så att narbelaget yrvattnen rann ner i den och försämrade gödselkvalitén. Om möjligt skulle den förtiggas mot norr och på jämn yta. Skyddad för stark inverkan av sol. Helst skulle dess botten också göras ogenomtränglig för vattenyrurin. Det kunde ske genom att täcka bottnen med hårt tillstämpad lera som i sin tur täcks med ett sandlager. Bäst var om bottens också stensattes eller utfördes av cement.

På gödselhögen sammansfördes och blandades de olika djurslagsens spilning. Gödselhögen fick inte bli för hög då detta orsakade för hög jästning i bottens. I flera gamla instruktioner namns 3 alnar (ca. 1,80 m.) som en lagom höjd.

När jästningen är någorlunda långt framskriden kördes gödseln ut på åkarna. Det skedde vanligen på vårvinterns sista slädföre då gödseln lades upp i större eller mindre komposthogar ute på åkarna. Helst skulle den plöjas ner och blandas i jorden på en gång. Men åkarna var inte farbara vårvintertid på våra breddgrader. Därför mellanläggningen.

Helst skulle gödseln lastas ut i lite större, toppiga högar för att inte gå förlustig allt för mycket kväve. Direfter, när åkern bar koras ut i mindre högar med hjälp av "stål-pkarr" (lastkärra med två hjul). Det var nog väl så vanligt att små högar lades ut redan vid slädkörningen. Där efter sprattes gödseln ut för hand med hjälp av grep

4. Sladdning, Harvning och Vältning

Efter hostplöjning och vårvinterns utkörning av gödsel återstog nu bara att invanta rätt tidpunkt för att börja "re joLå" dvs. bearbeta jorden inför säd. Att spratta ut gödseln från småhögarna samt sladda och/eller harva ner den och luckra och infördela jorden (med harven). Efter säd myllades sedan ner var efter jorden trycktes till med vält.

Men först näste jorden torka upp efter snösmälningen. Innan dess gick inte att ge sig ut på åkern med häst och redskap. I Nerbakkens, liksom annorstadies i Liden, hade man sina lokala tecken för när jorden var redo. I Nerbakkens var det istlackar i Storberget, väster om älven, som styrdé skeendet. När den sista isfläcken tinat bort kunde man börja. Då visste man att "syran" i jorden gått bort.

Sladd, Harv och Vält kompletterade varandra. I Nerbakkens fanns på 30 talet vanlig sladd, har med järnpinnar (klösharr), fjäderharr och spadruhharr liksom travält (senare också ringvält).

a. Före säd

Med sladd krossades och infördelades jorkokorna sumtidigt som plogfärorna jämnades ut över gödseln.

Harven hade till uppgift att rycka upp ogräs samt luckra och infördela jorden. Dessutom myllades sedan efter säd. Klösharven ersattes så smäningsgom av fjäderharven. Den fanns med 7 eller 9 pinnar (för en häst). 4-5 harvningar kunde krävas för att få bra mull.

Spadruhharr användes också för att få ner gödseln i jorden. Den bestod av en ca. 150 cm. lång trumma med ca. 40 cm. diameter. Längs trumman fanns 5 längsgående "spadar" som grävde ner gödseln och täckte den med jord under harvens gång framåt.

b. Efter säd

Med fjäderharvens hjälp myllades nu sädens försiktigt ner. Slutligen packades jorden med hjälpe dels för att hindra allt för stor fuktavvägning ur jorden och dels för att förena säd och jord. Det sistnämnda för att fröet skulle gro.

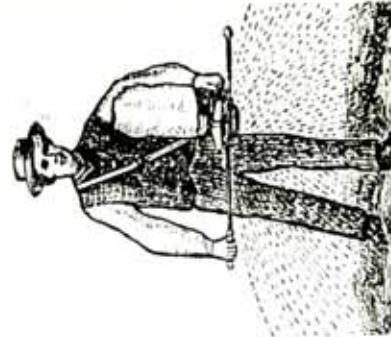
SÄDD OCH UTSÄDE

.2 Sädd

.1 Sädd
Enligt gamla hävdar var "Erisnäss" (Eriksdagen 18 maj) första säddag på våra breddgrader. Då skulle säkorgen tas ned. Men - och ett viktigt sättant - endast är när väderleken varit gynnsam och jordens beskickfikenhet god. Att sädden skulle ske medan "vinternusen" fanns kvar i jorden var en annan gammal sanning. Så att säden snart gror och spirar upp.

Ju tidigare sädden kunde ske -med föregående villkor uppfyllda- desto större och bättre blev skörden. Under förutsättning givetvis att fröet var rent och hade stor grobarhetsprocent. En gammal tumregel saade att ju större och tyngre utsädet var desto bättre blev skörden. Både till mängd och kvalitet. Rensning av det egna utsädet skedde genom harpnings och spirar upp (hand)-rensningmaskiner.

Som framgått av föregående var åkrarna i Nerbakkens relativt små och spridda. Sädden skedde där för med handsädningsmaskin. Den var av den typ där centrifugalspridningen åstadkoms med hjälp av ett handtag som fördes fram och åter. Samolikti på grund av dessa rörelser kallades maskinen allmänt "Fiolen". Market var annars Trumf.

Vidstående bilder visar såväl Fiolen som dess sälpsäde med lada. Maskinen var stallbar för olika sädesslag.

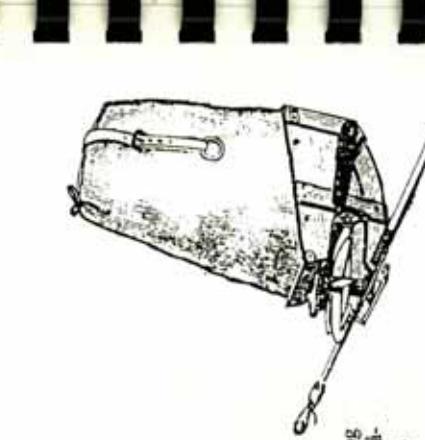
In i 1940 talet hände nog att någon lätad radsädningsmaskin kom till användning i bländ.

Hur tatt skulle man så? Regeln var kort och godt att ju jämnare såden kunde sás och myllas ner desto bättre blev skörden. Sett mot den regeln var naturligtvis radsädningsmaskin att föredra då den både sådde och myllade vilket gav plantorna samma växtförutsättningar och utrymme. Dessutom undveks trampande av dragare /folk på den sådda ytan.

Men sett mot användningen blev smälbrukskarnas val enkelt. Det blev en Trumf!

Hur djupt skulle fröet myllas? Regeln här var att ju större och tyngre fröet var desto djupare skulle det myllas. Men samtidigt påpekades att all säd bör myllas relativt grunt. På styv jord dock grundare och på latt och myllrik jord djupare. Och lätt välmning.

I vilken ordning skulle sådden ske? Här gällde naturligt nog att de växter som hade längsta växttiden skulle sás först. Således såddes arter och bonor för havre och bönor och tvåradigt korn medan det sexradiga kornet såddes sist. Det var dessutom känsligt för värfrosten.

.2 Sädd
Med såd avges växter vars frö ger foda till matinnskor och djur. Det handlar om två växtfamiljer. Gräset - där vi finner vete, råg, korn och havre samt Björkväxter - där arter, vicker och bönor ingår.

Då korn och havre helt dominerat den tidrymd som har beskrivs -och i Liden- bortser vi i detta sammanhang från vete och råg.

Kornet förekom i olika varianter. De viktigaste tycks ha varit sexradigt och tvåradigt med -i sätta kallade **smädkornet** är de två mellersta raderna tryckta till axspindeln, och mindre synliga smädkornet kallas därför fyrradigt korn.

Det **tvåradiga** kornet har endast två fruktbarande smäckor medan de fyra sidoxaven är enkönade. Det tvåradiga kornet kallades även **grosskorn**. Detta då kärnan hade en storre och viktigare kärna som därutill satt fastare i axet. Det hade längre växttid än det sexradiga och såddes därför tidigare än detta. Åven det tvåradiga kornet hade flera varianter.

Kornet trivdes i myllrik, lätt lera och sandjord. Om växtkraften var god i den senare jorden ansågs också det sexradiga kornet gå bra till där. Kornet fördrade lucker och ogrästfri jord för full växtkraft. Det kunde därför med fördel odlas efter bargning av gröda eller rotfrukten dvs växter som det riktigt gödslets för. Och där gödseln hunnit losnas upp och införlivats med matjorden. Sädden skulle ske så tidigt som möjligt. Men inte så tidigt att jorden klibbade fast vid de redskap som användes.

Efter sådd med handsädningsmaskin myllades fröna ner via harvning. Om jorden var latt och los rekommenderades där till välmning. I syfte att hårdgöra ytan och på så sätt förhindra snabb avdriftning av vatten. Så viktigt var jordfruktigheten för froets grobarhet att kornsädd rekommenderades även om täjlen låg cirka 10 cm under jordytan. Detta då funktighet stiger upp genom jorden varit efter täjlen tinat upp.

Kornet skulle vara friskt och rent. Mängden säkorn skulle inte undersöga 165 liter per tunnland om sådd utfördes för hand eller med handsädningsmaskin.

Akvastringen varierade givetvis beroende på olika jordar, väderlekstyp, elsel, frönas grobarhet etc. men siffer som 1100 - 1300 liter per tunnland nämns. Under gynnsamma förhållanden kunde skörden bli betydligt större. Halmmängden anges till 850 - 1500 kilo per tunnland.

Kornets plats i omlöppet. Då kornet kräver lucker, mör och från ogräs befriad jord i full växtkraft är dess framsta plats efter godslade och hackrensade rotfrukter.

Aven Havren förekom i olika varianter. Blommorna sitter i vippa -som antingen är utbredd åt alla sidor eller lutande åt en sida- till skillnad från ex. kornet som sitter i ax.

Vanlig vit havre eller svart havre, som utmärks av vippa, sägs ha varit vanligast i våra trakter.
Aven svart *plymkarve* förekom med ensidig, plymlik vippa.

Havren var inte så kinkig på jordmån som kornet. Den växte på sälval styyt lejord som latt sandjord om där fanns någon mylla. Den sades också gå väl på myrjord och överhuvud taget på nyodling. Men för att ge hög avkastning krävdes god och kraftig jord.

Aven om havrens förmåga att tillgodogöra sig de näringssamman tidigare grödor lämnat kvar är stor varnades för att odla havre under flera år i rad på samma jord. Havren sog ut jorden långt mer än andra sädesslag.

Jorden skulle höstpljöjas och enbart havres om varen så att sådden kunde ske så tidigt som möjligt. På myrjord borde sådd ske medan kalen satt i. Samma gällde på annan nyodling. Detta för att havren skulle hinna mogna innan nattfrosten slog till.

Mängden sälkorn skulle hållas mellan 165 - 245 liter per tunnland om sådd skedde för hand eller med handsättningsmaskin. Användes radsättningsmaskin, som samtidigt myllar ner utsadet, kunde mängden minskas avsevärt. Detta då myllning med harv aldrig kunde förhindra att sälkorn blev liggande ovanpå jorden. Samma gällde givetvis också för kornet.

Avkastningen varierade även ifråga om havre beroende på de faktorer som nämnts ovan (korn). Siffror som 700 - 1700 liter per tunnland nämns. Men på jord med hög växtkraft och mycket gymnasamma vaderförhållanden kunde avkastningen bli långt större.

Halmen var begärlig av kreaturen och ansågs ha högre värde än annan halm. Avkastningen varierade mellan 850 - 1500 kilo per tunnland.

I likhet med kornet bör havren vältas. Broddvaltas när brodden nätt omkring 6 centimeter.

Havrens plats i omloppet var i princip efter alla odlade grödor liksom efter sig själv. Den odlades ofta efter mynplöjd gräsvall men den bästa platsens ansågs vara efter klover och hackrensade rotfrukter samt nybrott efter vall som becats.

3. Bajvläxter

Det tycks fram för allt ha handlat om *sandärtärter* (*Pelusckher*), *vicker* och *blandsääd* när man talar om bajvläxter.

Sandärtärterna (eller gräärter) odlades ofta till grönfoder. Antingen för sig eller samman med vicker och vickerhavre.

Sandärtärternas plats i omloppet var helst efter någon föregående strössad för vilken det godslats med stallgodsel eller också efter rotfruktsodling. Flera år borde gå innan samma åker ånyo säddes med ärtärter.

Vickern är nära besläktad med ärtärterna och kunde som dessa odlas till grönfoder. Blandades då gärna med havre -till ungefärlig en tredjedel- vilken stodde vickern under växandet så att den inte lade ner sig mot jorden.

Vickerns bästa plats i omloppet var den samma som för ärtärter. Däremot var det direkt olämpligt att så den efter klover, arter eller efter sig själv.

Blandsääd innebär att två eller flera sädesslag sågs tillsammans. Sädesslag som mognar samtidigt såvälda inte det ena utgor skyddssäde (under växttiden eller del diträv) för ett annat. Exempel på blandsääd kan vara korn och havre där kornet då skalld vara tvärdig (dvs. ha samma växttid som havren). Ett annat exempel är vicker och havre (grönfoder). Inte sällan hade blandningen ofta instieg av sälval korn som gräärter. Ett ypperligt gröpe erhölls när blandningen sedan mälades till sammans. Dock manades till återhållsamtet med ärtärterna som ansågs påverka mjölkens smak negativt.

Då de olika sädesslagen ta olika näringssamman ur jorden för sin utveckling gav ofta odling av blandsääd större avkastning än var sort för sig.

4. Lin

Lindöling förekom också i Nerbakkens. Dock något tidigare än den tidsperiod föreliggande skrift vill speglia (sent 1930 tal). Den berörs därför endast helt kortfattat.

Linet fördrade djup och kraftig sandmylla eller los, och på mylla rk jord för att trivas. Styv och mager lera samt mager sand- eller grusjord passade inte. Dess plats i omloppet var efter gödselade och hackrensade rotfrukter, efter klover och flerårig betesvall samt efter råg som godslats.

I Nerbakkens såddes linet bland annat på de vändtegar som plöjningen gav upphov till. Linet skulle sås mycket tätt vilket gav finare tagor och därmed trädar. Fröet myllades ner, helt grunt och helst med en lätt trädpinnharr varefter jorden trycktes till med latt valtröng.

Vid skörd rycktes linet upp för hand och handsamman i små kärvar. Därefter hängdes det upp i hassjan för torkning. När det torkat repades frohusen av innan det var dags för rötning. I Nerbakkens skedde rötning i myren (allmänning) strax öster om fastigheten 1:40 (Anna och Lars Åström). Om inte vattenmängden var tillräcklig därför skedde rötning vid "Råkka". En liten vik av älven belägen ett stycke upp från landsvägbron västra sidan. På vägen mot Axel Lindgrens. När rötningen var klar fick linet torka och därefter behandlades det på sedvanligt sätt.

5. Rotfrukter

Potatisen var den i särklass viktigaste rotfrukten och överhuvudtaget viktigaste godtan. Den förekom i många olika artförändringar. Beroende på storlek, form, färg, tidigare eller senare mognad och fram för allt smak. Bland tidiga sorter nämns *rosenkopatis* och bland sena sorter exempelvis *magnum bonum*. Den sist nämnda var mycket omtyckt för sin goda smak. Dessutom var den tålig och mindre utsatt för sjukdomar än andra sorter.

Potatisens plats i omloppet var helst efter något sädesslag för vilket gödselsats med stallspilling till sattningsvaldes helst medelstora, val förvarade och friska potatisar av önskad sort. Den fördrar kalisk jord men direkt gödsling med kalisalter bor undvikas då potatisen förlorar i såväl smak som starkelse. Kaligödsling gavs därför till föregående gröda.

Utsödsmängden varierade beroende på sättpotatisens storlek. Som ett medelal kan ändå anges omkring 1000 liter per tunnland.

Akvästningen varierade likaså. Med bra jord, väderlek och potatisens kvalité. Siffror mellan 9000 - 11500 liter per tunnland har nämligen vanligen kunde som sagt vara stora.

När potatisen började komma upp skulle landet (pårlanna) harvas för att riva bort ogräs. Senare skulle färorna renas från ogräs och kupas. Det sistnämnda upprepades vanligen efter ett par veckor. Som regel var dessa behandlingar tillräckliga.

6. Foderväxter

Med foderväxter avsägs alla de växter som odlades på åkerjorden och utgjorde foder åt djuren. Växter som ersatte det naturliga angssgräset. Även om potatisen också användes som djurfodra var dess primära, och viktigaste, uppgift en annan. Därför har jag valt att redovisa den för sig under Rotfrukter.

Det handlade fram för allt om *klöver* och *timotej*. Dar klovern hade det bästa fodervärdet och timotejen den största fodermassan. Då gräsen (dit timotejen hon) vuxte och trivdes bättre då de sädde i blandningar blev klovern - och andra balväxter, en naturlig partner. Blandningarna kunde också sättas samtidigt med ex. korn och skördas andra året. Körnet fungerade som skyddsväxt under det första året.

Rödklöver, Alsikeklöver och Vitklöver var de vanligaste klöverarterna. Alla tre var mångåriga med Rödklöver som den kortvarigaste.

Rödklövern ansågs vara en av våra fornamsta foderväxter. Den når egentligen full utveckling först under det andra året. Därför sädde den vanligen samman med någon annan växt som täckte och skyddade den första året.

Alsikeklövern passade bra i blandningar med rödklöver och gräsarter. Hardigare än rödklövern och gav bättre hö men inte fullt så stor avkastning. Alsikeklövern ansågs alltid behöva ingå i varje froblandning g som var avsedd för två- eller fleråriga vallar.

Vitklövern odlades tillsammans med unna klover och gräs. Den var (mark-)lägväxt och passade bra som bottnegräs på betesvallar.

Klövern plats i omloppet var ofta i värsad som fått sin plats efter godslade produkter.

Timotej var det vanligast odlade gräset. Det gav alltid god avkastning och växte i princip på all slags jord som var avdikad och ej för grund. Den såddes vanligen i blandning med kloverarterna ovan och andra grässlag. Timotejen gav bästa skörden andra året efter sädden.

Mängden sälfrön per tunnland varierade naturligtvis men en blandning av olika klöverarter och ett eller flera grässlag, på två- eller högst treåriga vallar, kunde se ut ungefärlig. Rödklöver 4,5 kg., Alsikeklöver 3,0 kg., Vitklöver 1,0 kg., och Timotej 8,5 kg., dvs. sammantaget 17 kg. Avkästningen i hö av timotej i blandning med passande klover- och grässlag kunde under första och andra året beräknas uppgå till 1700 kilo per tunnland. Men på god och kraftig jord kunde utbytet bli betydligt större.

SLÄTTER OCH SKÖRD

Ett tidigare avsnitt "Jorden -dess bearbetning" kallades i Liden allmänt för att "Re jola" (reda/bereda jorden). Om vi laggar till också efterföljande (foregående) avsnitt "Sadd och utsade" kan vi använda ett annat gammalt uttryck "Vårannå" för att tacka in torpets hela värbruk.

Slätter och skörd hade likaledes sina gamla uttryck. "Slättannå" (bargning vinterfoder dvs hö), "Pårlanna" (bargning potatis) samt "Skolånnå" (bargning säd -vanlig korn och havre-samt halm).

Smajordbruks redskap och utrustning var ofta enkel och älderdomlig. Arealerna var för små för att det skulle vara lönande att sätta på moderna och effektivare hjälpmidel. Men befintliga hjälpmidel var ändå väl utprovade och ändamålsenliga. Inte sällan sedan generationer tillbaka.

Mot den bakgrund är förståeligt att slätter och skörd krävde förhållandevis mångas insats. Därför blev de ofta något av "folkfester". Där hela familjen deltog. I bland även grannar och andra vänner. De sist nämnda ofta beröende på att de fick nyttja en viss del av ex. "parlanna" för eget bruk. Något som var rätt vanligt i min barndoms Liden på 1930 och -40 talen. Och fram för allt under, och efter, krigsåren.

Då slättannå inföll under barnens sommarlov krävdes ingen särskild ledighet från skola för att delta i den. Men ännu under min skoltid medgav skolan särskilt "parliv" någon eller några veckor i september när potatisen ("pårlerna") skulle härgas. Och då inte embart för familjens eget bruk. Byns större bönder tog gärna skolbarn i sin tjänst för att "håCCA pårlän" (senare när potatisupplagningsmaskin blev vanlig - plocka). Dels på grund av att många vuxna (main) gjorde beredskap under krigsåren (1939-1945) och dels på att vi barn utgjorde en billig arbetskraft. Om en vuxen lonades med en dagpenning på 7-8 kronor fick vi barn i båsta fall kanske 2-3 kronor. Kronor som gick direkt i sparhössa eller till någon nyttosak. Några utsvavningar förekom inte. Vi hade redan tidigt lärt om systrarna Spara och Slosa!

Just när jag skriver detta erinrar jag mig några planischer som kom till användning i min skolas undervisning. Planscher som var och en uppstog ett visst arbetsområde. Till exempel arbetet på en bondgård under sommar- eller vinterhalvåret. Eller göromålen inomhus (under vinterhalvåret).

Planscher där hela familjen var verksamt med något nyttigt. Föräldrar, barn och inte sällan mor- eller farföräldrar också. Dar fanns ingen som var sysstols! Budskapet som formellades var glasklart. ALLA skulle arbeta och hjälpa till. Detta inpräntades nog från och med första klass.

Låt mig slutligen -inman jag går över till slätter och skörd- för undvikande av missförstånd säga att, mig veterligt, för ingen av oss barn illa av att delta i slättannå eller pårlanna. Däremot kunde nog det ske i det hårt, tunga skogsarbete som många pojkar hannade i redan i 13-14 års ålder. Efter sex skolår.

1. Slättannå

Enligt gammal sed skulle Slättannå påbörjas den 19 juli. På Sara-dagen i Frunitimmersveckan (19-24 juli). Veckan som inleddes med Fredrik och därefter följdes av Sara, Margareta, Johanna, Magdalena, Emma och Kristina. Men gamla märken visste också berätta att veckan gärna kom med regnvidet. Särskilt galldde detta Margareta som sades gärna gråta.

Med lie. Utrustningen bestog av lie, räfsa och hogaffel. Dar till krävdes "stavader" dvs. bra väder utan nederbörd. Det var målmannens sak att med hjälp av skarpisplade liar slå ner gräset. Lugnt och metodiskt, i timma efter timma, arbetade de sig fram. Stannade upp och vilade någon minut innan de oförflyttligt fortsatte sitt arbete. Drack lite källvatten eller svagdricka emellanåt. Kanske tog de upp brynet ur baksäcken och battrade linsen brett lite. Kvinnor och barn följde efter och räfsade samman det fallna gräset i strängar. Som, om det var bra torkväder, kunde få själv torka på marken en tid. Då vändes det emellanåt med hjälpen av räfsa eller hogaffel. Det kunde också hänta att gräset räfsades och/eller bars direkt fram till hässjani.

Ljarna var skarpisplade -efter timmar vid slipstenen hemmavid där barn och kvinnor turades om vid vevben- och slätterkarlarna påbörjade gärna sitt arbete mycket tidigt på morgonen. Medan daggen ännu låg kvar. Då var det "lättbetit" dvs. bra bätt i liet samtidigt som det ännu var svalt och behagligt att arbeta.

Med slättermaskin och (häst)-släpräfisa. Detta satt tillanpades i huvudsak. Men för torparna i Nerbakkes, vars åkrar omgärdades av branta lifer och naturängar, näste en del av slätterarbetet ske på det gamla sättet dvs. med lie. De nya redskapsen innebar egentligen ingen större förändring av själva slätterarbetet. Mer än att det var lattassammare och gick fortare. Men liet kom ofta till användning här också. För att slå av "renen" (åkerns ytterkant) så att inte hästmaskin skulle trampa ner gräset på "startplatsen". Även handräfsan användes till att dra samman högar för släpräfisan.

I ett tidigare avsnitt har framgått att två slättermaskiner fanns i Nerbakkes från och med 1935. En Viking och en Palmcrantz. Hos Bylunds respektive Åströms.

Hässjan bestog av ett antal "len" (delar) som i sin tur var uppbyggda av stolpar som sattes ner i häl i marken. Stolparna var försedda med (5-6)trätappar som borratis in med ca. 40 cm. avstånd. På dessa trätappar, mellan två stolpar -på ett avstånd av ca. 4 meter (= 1 lej-lades sedan ut en "roa" (slana) över vilken det slagna höet lades (hässjades). Med hjälp av hogaffel och/eller räfsa. När den nederslagna roan var full lade man upp nästa osv. tills hässjan med kanske 2-3 len var full.

Efter några veckor kunde höet vara torrt. Med hjälp av häst och lastvagn med flak -som omgavas av höskrinda/stegje-återstog då att "lada" höet. Det lastades på vagnen och kordes hem till ladugårds vinden eller någon närbelägen lada. Från ladan hämtades det sedan vid behov. I Nerbakkes kom även ladda med flak till användning ibland. På stallen där lastvagnen inte tog sig fram. I branterna (hiderna) öster om gården räfsade man höet längs ner till plan mark. Det hande också att hö bars -av två man- på lätt steg nära homländen var liten

Att tidsmässig ange hur långt slättanina (från slätter till ladning hö) pågick i Nerbakkes är naturligtvis omöjligt att precisera. Det var hela tiden väder och vind som avgjorde detta. År från år. Men 2 veckor per torp har nämnts som ett ungefärligt sätt att omgårdat av många reservationer.

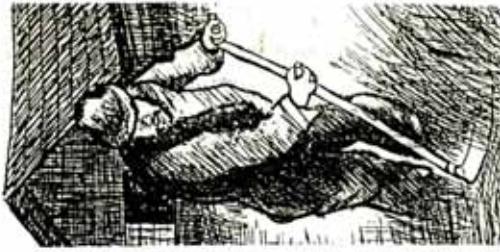
2. Pärranna

För hand. När potatisblasten började gulna och skalet blivit fast (så att det inte skrapades av vid uppstigning) var det drags för skörd. För "Pärranna". Inte sällan inträffade detta omkring Morsmäss (Marie födelse) den 8 september. Då -men först då - var dagar att slå av blasten med hink/korg törndes var följd. Om den slogs för tidigt, hammades rotknölnarnas utveckling. Färsk potatisblast var dessutom användbar bland annat till kreatursfoder och som godsel i komposter. Om det handlade om ett mindre upptag, av potatis drogs blasten oftast upp för hand och skakades varvid jord och potatis föll ner på marken.

Att blasten slogs av ungefar 10 cm, ovan jord hade sina praktiska fördelar. Det visade exakt var "pärståendet" var beläget. (Par-) grävet kunde sättas an så att minsta möjliga skada åsamkades.

Arbetsstyrkan var utrustad med pärgrav (hacka) och hinkar eller korgar. Varje deltagare tog sig an en eller två färor var. Och hackade sig fram. Potatisen sorteras direkt. Matpotatis och djurföda (små och/eller latt skadad potatis) Här och var på åkern fanns julesäckar utlaga där hink/korg tömdes var efter de fylldes. I Nerbakkes låg "pärranorna" nära gårdar och källare. Därfor bars ofta halvtullna säckar direkt in i stenkällaren och tömdes i "parkitän" (förvaringslåda).

Med äldre plog (se avsnitt: jordens beredning) och senare potatisupptagningsmaskin. Har var det plog/maskin som grävde fram potatisen. Arbetsstyrkan hade bara att plocka upp den. Varje deltagare svarade för en viss del av samma fira. I övrigt utfördes arbetet i likhet med föregående. Vid plockning hos bybänderna, som ofta hade åkarna ner mot älven, lastades fylda säckar i "stålplärran" (2-hjuls) och kördes hem dvs. upp till gården. Till stenkällaren. En stenkällare som kanske byggts av min morfar "Tingshus-Nisse" - som var stenhuggare.

3. Sköfannå

I gamla Bondepraktiken hette det " Jakobsnäss ax Barsmäss sky! ". Det betyddde att om sädnen stog i ax vid Jakob (25 juli) skulle den vara i skyl vid Bartolomeus (24 augusti). En annan gammal regel saade att man vid Barsmäss helst borde ha skördat så mycket att utsäde till kommande års fanns.

Efter vad jag förstått vid samtal med mina uppgiftslämnare var nog Mickelsmäss dvs Michaeli/Mikael (29 september) och orden därom mer giltiga "paran upptagen - å all gröda under tak".

Säden skars för hand i Nerbakkes. Lien hade för länge sedan ersatt skärnan. Lien hade försatts med bläkt dvs. en travinge, längst ner på orvet, som förde samman de mejade sadesstråna. Vanligigen var det en man som hanterade lien.

Efter honom följde en kvinna som tog upp sädnen. Samlade ihop tillrackligt med strån. Tog några strån och band om dem. Åstadkom en karve. I män av tid kunde också mannen hjälpa till.

Karvarna lades samman i en skyl på marken. En skyl bestog av 13 karvar. Tre läger med fyra karvar i vardera och avslutningsvis en ovän på.

Med häst och vagn hamnades sedan karvana och kördes till storhassjan för att torka. Där kunde karvana bli hängande till långt fram på hösten. Berende på väder och vind.

När karvana togs ner för troskning breddes ett "säcksegel" ut på marken nedanför hassjan. Säden var nu torr och kornen kunde ramla av. Med hjälp av sackarna kunde man ta till varje korn. Seglet med karvan bars in på trosklogen. Men det förekom också att karvana lades upp på "ion" (logen) för senare troskning.

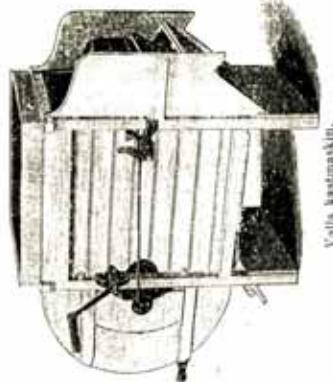
Men litet oss återvända till troskningen. Ett handdrivet stiftörsverk användes ännu under 1930 talet hos Rune Bylund. Det bestjänades av 9 männskor. 4 drog vevarna. 1 matare, 1 avräfsare, 2 skakare (trosknassa/halm) och 1 upplagare.

Efter troskningen måste sädnen rensas. Till detta användes en kastmaskin som bestjänades av 2 personer. Ofta en pojke (pojkvasker -enligt min berättare) och en vuxen. Pojken drog veven och den vuxne matade. Bort bläste agnar och annat skrap så dammet rok. Malning av säd skedde vid Brudsjön hos mjölnaren Berglund och senare Lorentsson.

Med slättermaskin. I Nerbakkes gick man till vaga på följande sätt. En sack bands längs hela slätterbalkens bakkant. Köraren gick efter maskinen med en latt räfsa i hand. När tillräckligt med strån samlats upp på duken drog han dem rakt bakåt. Mot sig. Efter köraren följde någon som tog upp och band karvar på vanligt sätt. I övrigt var arbetsmomenten desamma som när sädnen skars för hand.

Ofta kunde köraren också hjälpa till att binda karvar då själva skorden gick snabbare med slättermaskin

Låt oss återvända ett ögonblick till rensmingen. Som var utomordentligt viktig för att endast få helt ren säd till malning. Den enkla kastmaskin som nämns i det föregående byggde helt på äldermanliga principer. Tillvägagångssättet kunde vara följande:

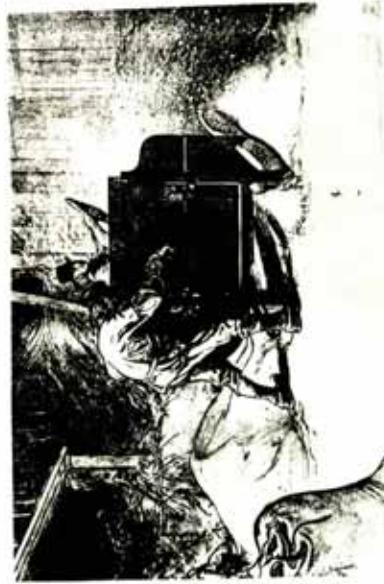
Valla kastmaskin.

Sedan sädnen befriats från boss, agnar mm, genom skakning i grovt rissel (behöll avfallet medan sädnen rann i genom) och därefter i fint säll (behöll sädnen medan fina föreningar rann igenom) skildes de olika sädesskalteerna åt.

Den tyngsta sädnen -med mest fullmatade kärnor- användes till utsäde och brod medan den lätta användes till djurfoder och annat.

På logens ena sida fanns en lucka som kunde öppnas. Om också logporten ställdes upp uppstog ett vind- drag genom logen. Mot detta vinddrag kastades nu sädnen. Den tyngre, fullmatade sädnen hamnade längst bort medan den lätta och sämre hamnade närmare kastaren.

Den kastmaskin som omtalas i det föregående bygde just på denna princip. Men där logens vinddrag ersattes av en effektivare, handdrivet flakt. Rune Bylund berättar: " Man såg ut som en sotate när kvällen kom! Av altt damm! Här nedan en bild av kastmaskinen i arbete:

LADUGÅRDEN

"La'-går'n" eller "Fangsa" som det också hette var torpets själva livsnerv. Den som mer än något annat möjligjorde den självhushållning som utmärkte 1900 talens tidiga decennier. Att den krivde dagligen arbetsinsatser var inget som avskräckte. Att arbeta var så självklart att ingen ens funderade över det. Kanske gällde det i särskilt hög grad landsbygdens befolkning som allt sedan tidiga barnåra utgjorde en självlärar (gratis)-resurs i gårdenas skötsel. Dar jord och kreaturskötsel dominerade.

Jordbruk och kreaturskötsel var beroende av varandra. Var det ena dåligt var vanligen också det andra det. Och tvärtom. En gammal sanning saade att växtnäringen skulle gå från jorden till växten, från vaxten till djuret och från djuret till jorden. I ett ständigt kretslopp. Ett förfärligt växelbruk -sädsegödor och foderväxter- gav dätil en rik gödselproduktion som ytterligare förbättrade jorden. De ladugårdsprodukter som kunde urvinnas utgjorde brukarens lön för nedlagt arbete.

För smitorparen handlade nog jord och kreaturskötsel i första hand om att tillgodose den egna familjens behov. Behov av baslivsmedel som fläsk, kött, mjölk, potatis och ägg. Den avsalu som skedde var liten -familjerna ofta stor och beroende av produkterna- och gav bara marginella inkomster. Men var ändå viktiga i den totala rikenskapen. De reda pengar som behövdes för olika avgifter, amorteringar, skatter, ny utrustning etc. fick torparen dra in på annat sätt. I Liden fram för allt via skogsarbete, flottning och diverse dagsverken.

Det finns flera skäl för att vilja komma över ett litet torp där såväl jord som kreatur kunde brukas. En svag och osaker arbetsmarknad förelägg. Liden och närligande socknar hade sedan långt domineras av en skogs- och sågverksindustri som ensidigt dikterat vilkoren. En önskan att få rå sig själv. Slippa gå som dräng och piga och vara, mer eller mindre, utlammad till böndergs godtycke. En önskan om trygghet. Några kor, häns, kavl, gris och ibland några får gav den trygghet som drängar, pigor, dagsverkare (såväl kvinnor som män) med flera aldrig upplevit. Sist men inte minst också kanslan att få arbeta åt sig själv.

La'-går'n var framst ett kvinnornas arbetsområde. Som de skötte utöver hem och familj med allt vad det innebar. Att de dessutom hann med att delta i slätter, skörd och många andra utearbeten var bara ytterligare bevis på deras oerhöra kapacitet och arbetslust. Torparen hade nog ställt sig slätt utan kvinnofolk i huset.

Det i särklass viktigaste husdjuret för smitorpare var kon Fjällkon. Skapad för att kunna beta också i de branta och lida som omgav Nerbakkes. Den gav inte så stora mjölkmängder men var känd för att vara en uthärlig mjölkare. Hade fet mjölk och inte så stora krav på mat.

Sommartid betade korna på äkrar och ängar. Det förra efter det att grödan bårgats. Även skogsbete var vanligt. Inte sällan med någon form av enkel sommarladugård i nära anslutning till det. Även fabodar förekom.

Då skulle "buföring" enligt gammal hävd, ske på Svantedagen (10 juni) och hemförd på Mosesdagen (4 september). Givetvis förekom variationer. Väder, vind och betestillstånd avgjorde. Svartibodarnas fabodar är exempel på en fabodvall som nyttjades ett gott stycke in i 1940 talet. Den sista fabodstintan, Siri, var för övrigt dotter till Kristina och David Liden i Nerbakkes. Som barn deltog jag i en buföring just dit. Stadsblad av en bonde bort i Byn för att leda dit en kviga (ung ko). Den promenaden (15 km tur och retur) inbringade för ovrigt en stor, blank tväkrona!

Vinternid stog naturligtvis kor och andra husdjur i ladugården. Där de sköttes, utfordrades och gav från sig sina resp produkter. Då ladugården var torpets "hjärta" ska vi stanna till och peka på några av de många arbetsuppgifter som förekom.

Renlighet var ett måste. Det galldde såväl kor, lokal som mjölkarska. Fram för allt då hennes händer. Innan mjölkmaskinens ankomst var det ett kvinnogora att mjölkja. Då antalet kor holl sig mellan 2-4 fick inte mjölkmaskinen någon större betydelse för torparna. Den lönade sig knappast.

De Karl som kom till användning skulle vara noga rendiskade. Mjölkning skedde två gånger om dagen. Alltid vid samma tidpunkt. Morgon och kväll.

Kanske gavs kon några givor halm medan pallarna (båsen) skrapades ren för att därefter ströas. Detta då korna helst lägger sig sedan de attis/mjölkats. Gödehn förpassades ut genom "vinnagar" (luckan) till "kasastan" (gödsellohogen). Förekom också att godseln fraktrades ut med hjälp av skottkärra. Under vinterhalvåret var ytterst viktigt se till att "kasa" var avlägd dvs. utbredd. Annars kan den vara helt genombildad när våren kommer och den skall ut på jordarna. Från flera håll har sagt mig att en "kas" som inte skötts i detta hänseende var något av det värsta man kunde ge sig i kast med på våren.

När det var rengjort tog mjölkningen vid. Den kunde ta allt ifrån 5 till 20 minuter per ko beroende på mjölkmängd och hur "mjölkbar" kon var. En del var lattnmjölkade medan andra var hårnmjölkade.

Några ord om mjölkningen, och förberedelser för denna, fortjanar återges. Kon skulle klappas och taslas vanligt till Förberedas. En lugn och trygg ko sades ge från sig mer mjölk/fettihalt på lättrare satt. Juvet skulle rengöras och avtorkas väl. En vanlig missuppfatning är att mjölken "dras" ur kons juver. Mjölken ska i stället pressas ur genom att varje hand dras samman separerades (skilja grädd och mjölk åt) via Separator skulle den däremot vara lite hummen. Under innefalden gavs konna, utöver halm, hø och vatten, som exempel "sörpa" (som kunde bestå av blötlagda agnar och lite mjölk), kokta eller torra agnar, "mällor" och kanske någon

nave kornanjol emellanåt. Korna kunde, till skillnad från hästen, inte ges okrossad såd. Den går ratt igenom dem då de inte tuggar.

Sommartid slapptes korna ut på bete. Ibland följde någon dem till skogs för att "jäte" (vakta på) dem. Men oftast gick de själva. Anförd av skallkon. Och kom självmant hem mot kvällen. Om det inte var svamp (sopp-) tid. Då hande att de fick letas igen och drivas hem. Korna var duktiga i att lukta sig till rätt svamp. På lång håll.

När "nyvallen" (klovern) växt till sig efter tidigare slätter slapptes korna på bete "innate" dvs. hemmavvid.

Med våra dagars mätt matt var det fråga om lagproducerande kor. Enligt mina uppgiftsslammare handlade det på 1930- och 1940 talen om cirka 8-9 liter per dag. Samnolikt beroende fram för allt på det bete som skedde i skog- och skogsmark. Ett bete som var nödvändigt på grund av liten betsmark hemmavvid men kanske inte framjorde avkastningen.

Att få fram vatten för olika ändamål var gammalt ett tidsödande arbete. Det bars i hinkar från bäck eller källa. Ofta med hjälp av diärtill anpassade "ok" som vilade över axlarna med en kattung/krok på vardera sidan där hinkarna kunde hakas fast. En på var sida. Alternativt användes (vintertid) tunna på en "stannalkalle" (mindre handdragen kälke på medar) eller häst och släde (om häst fanns och den inte gick i skogsarbete).

När "Springvatten" kunde etableras innebar det en oerhörd arbetsbesparing. Att vattnet i rör eller rännor, via självtryck, kunde ledas direkt från källa eller bäck till ladugård. Om man besinrar att enbart kon kunde dricka en hink vattnet efter att ha åtit ströfoder forstår man vilket tungt arbete vattenbärningen innebar. Det var också viktigtast att få till stånd rinnande vatten i ladugården. Till köket kunde man bara. Där förbrukades annu inte så mycket vatten.

Vattnet till kreaturen fick inte vara iskallt när det gavs. Det fick därför stå och "slå sig" någon timma i förväg. I de flesta ladugårdar installerades efter hand en sk. murpanna. En stor gryta med eldstad under. En gryta med möjlighet att värma vatten till samtidiga djur samtidigt. I grytan kunde man också varma vatten för akuta tvättbehov mellan stortvättarna höst och vår. Men mer om dessa senare.

Fanns relativt nyfödd kalv gavs denne mjölk från modern när hon mjölkats. När den blev lite äldre, kanske drygt en månad, blandades mjölken med kormjölsvälling. Ko som nyss kalvat mjölkades också ur mitt på dagen. Ko som nyss kalvat ger under några dar från sig s.k. rånjölk som används till bland annat kalydans (uppskattad efterrätt i "puddingform" som smaksattes med ex. kardemumma och åts samman med mjölk)

En ko ansågs hora kalva varje år. Men i praktiken fungerade det inte alltid så. Ibland blev det ingen kalv (imf. alg/galko). Kvigkalvar blev till största del kvar median tjurkalvar slaktades. Ofta rätt snart. Men det hande att någon "äldes (utförandes/foddes) opp" under längre tid. Slaktades senare för att ge mer mat till torpet. Även om det inte var tillåtet under krigsåren. Allt skulle då gå till den gemensamma folkhushållningen. Särskilda så kallade "slaktgodemän" hade i uppdrag att hålla reda på hur många djur det fanns ute i gårdarna. De försåg kontinuerligt myndigheterna med s.k. rapportuppgifter. Höns och kaniner var undantagna från rapportskyldigheten.

Korna krävde flera timmars arbetsinsats dagligen. Och mark val sju dagar i veckan. Av en kvinna som hade mer än nog med andra arbetsuppgifter. Ändå tycker jag mig skönja av berättarna att det var något speciellt att arbeta med, och nära djur. Kanske var också mjölkningsstunderna -morgon och kväll- kvinnans enda tillfälle att få koppla av. Att umgås med egna tankar.

Grisen representerade julskinka och julbord. Och vintermat. Det bor också sägas direkt att dätidens grisar hade föga gemensamt med nutidens magra och halogda. En gris skulle vara stor och fram för allt fet. En flaskskiva där inte fettanden dominerade var en styggeelse. I likhet med "potipann" (potatisland) hande att en gris samsagdes. Delades mellan torpare och någon granne/vän. Där den senare då kunde ställa upp vid ex. "potipanna" (upptagning av potatis) och/eller bidra till grisens föda med det egna hushålls (mat-) avfall. Långt in i 1940 talet var detta ingen ovanslig företeelse.

Griskatten rengjordes samtidigt med kobäsen. Likaså samordnades vattning. Födan var allsidig och kunde bestå av potatis, morötter, rovor, matavfall, mjölk, malen säd och lite grönt när så fanns. Från tidig vår till höst gick grisens ute i sin hage. Det ansågs allmänt att "frisk luft och högt i tak" renсадe bort många svinsjukdomar. Bädden skulle vara torr. Gärna av rundvirke med ram och torvströ. En gammal uppfattning var att man genom detta förhindrade reumatism hos grisens.

Får och getter åter som kor men mer allsidigt och fram för allt mindre. Getmjölken sades vara mycket halsosam vilket man menade berodde på den allsidiga dietten. Den var närapå allitare. Dar emot räddde olika meningar om huruvida getmjölken var god eller inte. Liksom får och häst åt geten också gärna myrho vilket däremot kon ogärna gjorde. Det var inte underligt att geten gammalt gick under benämningen "fattigmans ko". Fram för allt kunde torpen hålla något här.

Fären klippes en till två gånger per år. Där i från till färdig ull var vägen lång. Då den kort finns beskriven senare (och mer utförligt i bl.a. Mina förfader LIDENS skrift nr. 4) går vi forbi detta här och notera bara att på 1940 talet började man kunna skicka ullen till spinnerier. I gengäld fick man färdigt garn eller tyger. Då tygkvalitén under krigsåren var dålig blev detta viktigt för dem som visste använda sig av spinnerierna.

Höns fanns på i stort sett alla torp. Det handlade framst om den gamla lantrasen men har och var började leghornshöns visa upp sig. De första producerade omkring 100 ägg per år medan ett leghorn nödde upp till cirka 150. Som där till var större. Bast väpte unghönsen dvs. de i åldersgrupp 1-2½ år.

När hönsen värt en längre tid blev de "sura" dvs upphörde att varpa. Låg kvar i redet. Steg inte upp. Då kunde man lägga 7-8 ägg under henne i redet. Låta henne ruva. Efter cirka tre veckor hade man kycklingar.

Torrta lov kunde användas som strö. Lite sand, jord och vedaska skulle finnas i "duschlådan" där de kunde mulla av sig. I matväg handlade det om "slope" (röra av vatten, varfoder, kalkben-mjöl), vatten, snackskal (för skalbildung) och såd. Hönsen fick inte åta för mycket. När foderinden var slut togts mathon bort.

Hönsrågd för frigång var viktig. Hönsen fick krafsa, röra på sig och leta foda. Ljust och torrt honshus med sittpinnar (på samma höjd) och läda under (för nattspilling).

STALLETT

Hast var ett måste där jordbruks- och kreaturskötsel förelåt. Det gällde naturligtvis också för småjordbruken. Om sedan hasten ägdes eller lånades var i och för sig av underordnad betydelse. Nackdelen med att låna var naturligtvis att ägaren med stor sammolikhet själv var upptagen av egna bestyr med de olika "ännornå" (Vårannå, Slättannå, Pärannå och Skolanå) dvs. de tillfällen när behovet att låna hast var som störst. I Nerbakkes var det lange bara Bylunds som hade hast. 1936 skaffade också Åströms en.

Rune Bylund berättar att redan hans farfar ägde hast. Att hast alltid funnits vid torpet. Och att den som var aktuell vid den här tidpunkten (1930 talet) hette From. En nordvensk -möjligen inte helt rasten då han var ovänligt storvax - som köptes av Erik Viikholm i Kväcklingen 1929/1930. Priset var drygt 1000 kronor vilket var en stor summa pengar vid den här tiden när en hastigare tjänade kanske 11-12 kronor per dag för ett dagsverke inklusive hast. Åströms skaffade hast 1936 av samma, lite storvaxna typ som Bylunds

I mån av tid kom naturligtvis "Frommen" till användning också hos grannarna Arens (Uhlins), Åströms (före egen häst), Lindhs och Davids (Lidins) dvs. de övriga torparna i Nerbakkes. Men då olika (jordbruks-) aktiviteter inföll samtidigt, och därmed behovet av hast, länades tidvis häst också från andra håll. Rune berättar att han ett år fick anslä 24 dagar för hela värannå i Nerbakkes. dvs. "re jo lä och så".

En bra arbetshast skulle vara stark, dragvillig, munlen, lydig och lattkörd. Det var några av de krav gamla hastkarlar stälde. Därtill muskulös, med skarpa ben och friska hovar.

En längsammare hast var i regel lydigare och därmed en bättre arbetshast. Ansågs tåliger och -vilket var viktigt- att åta bättre när den gick i tungt arbete. Lugh var en annan egenskap som ofta framhölls.

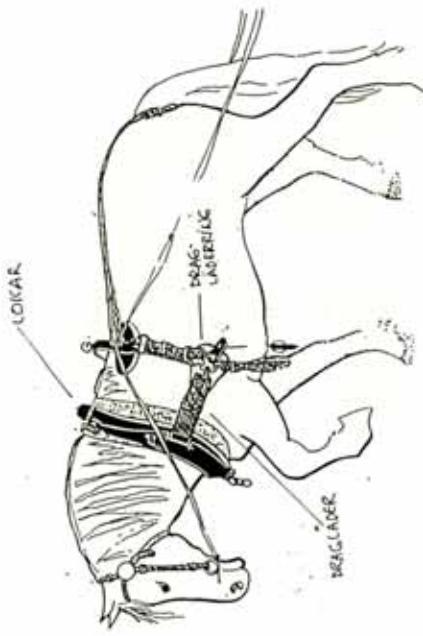
Det var först på 1890 talet som begreppet *nordvensk* blev ett samlande namn på inhemska lanthästar. Tidigare talades ofta om varmlands-, halsinge-, dala- eller jämtlast för att ta några exempel. Ett planmässigt avelsarbete inleddes nu för att förbättra denna hästrras och förhindra uppblandning med andra. I en senare typhobeckning kunde man läsa:

" Den nordvenska hasten är av medelstorlek. Den är livligare, mera hardig och lattfödd än ardennerhasten och har större formiga än den att ta sig fram i olandig terräng. Därför är den lämplig för skogskorslor men kan även med fördel användas i jordbruken, åtmästorne där jorden inte är för tung. Denna hästrras är fortfarande i hela Norrland, Dalarna och Värmland."

Låt oss stanna upp ett ögonblick och - med hjälp av nedanstälnde skiss- se hur hasten arbetade och några viktiga tillbehör för detta.

Hasten drar med bogarna. Mot dessa (lokstaden) vilar lokarna. Från lokarna leder dragladret till dragläderring (med anslutning uppståndsläder, bukgjord och dragramp-med sepinne för läsning av skäkel)

Hasten drar maximalt när tyngden från lasset överförs i en rak linje från lasset via skaklar och draglader till lokarna. Givetvis måste lokarna i sin tur ligga an helt rätt mot lokstaden (boga). Lokarna kunde ha lite olika utförande i olika landsändar men det borsrar vi från i detta sammanhang. Principen är den samma. Lokarna krävde ofta individuell anpassning till resp. hast.

Körtekniken varierade från häst till häst. Beröende på olika faktorer. Var hästen lugn eller het? Var han känslig i munnen? Hur var han sködd? Var han erfaren eller oerfaren? Exemplet kan räcka för att visa att varje häst - i större eller mindre grad- krävde olika körteknik. Krävde sin speciella hantering för att ge maximal prestation. Viktigast ändå var nog att häst och körare kände, och litade på, varandra.

Hästen måste tillvärjas med stora lass, och mer mat, när han gick i timmekörning. Ofta hade han stått i stall eller gått i lättare körslor innan (winter-)timmekörningen inleddes. En liten häst kunde då kräva upp till ett tiotal kilo av vardera krossad havre och ho medan stora hästar kunde behöva det dubbla. Vattna hästen vinterned fick lov att ske med omdome. Det fick inte vara iskallt vatten. Det måste kylslås utan att för den skull bli hjummnet. Iskallt vattnet kunde ge kvarka (föryckning) och där i från till lunginflammation var steget kort om det ville sig illa. I sista fall kunde hästen bli förstörd för hela säsongen.

Ur en gammal bok (Ugglefultsboken 1910) som den hugade kunde kopja per postförsedd från utgivaren för 1,60 kronor samt porto 0,30 avrundas detta avsnitt med:

Hästens böñ

Fodra, vattna och rykta mig val.
Var vanlig mot mig
Ryck ej härt i tömmen.
Slå mig ej, då jag ej fortjanar det.
Giv mig ej för tungt lass.
Sko mig val.

Skydda mig om sommaren för solhettan.

Skydda mig om vintern för kalla betsel och lägg täcket på min rygg.

Smek mig någon gång.

Jag bär dig, jag drar dig.

Jag lever endast för dig.

Du vet att jag ej kan tala om min nöd, men Gud skall löna dig.

Till sist, då mina krafter är slut, så tag mitt liv på det minst plågsamma sätt.

Men kaffie förekom också mellan mältiderna. Ofta även om den matthällningen jag angett ovan. En matthällning som jag också själv minns val från min egen barndomsstad. För helhetens skull bör jag också lägga till kaffe. Det har nämligen sällan varit något att det nära på framställt som en "maträtt". I vart fall ett komplement till måltiden.

Det var nästan något av andakt över kaffemållingen. När mor i huset tog ner kaffevärmen från sin plats. I skäpet eller på hyllan. Oppnade luckan på kvarnens ovansida. Flydde på några kaffehönor. Stängde varvasset luckan. Satte kvarnen i knäet och började veva. Sakti, sakti. Efter en kort stund spred sig en förförisk doft i köket. En doft som jag när som helst kan återkalla. Liksom det längsamma, malande ljudet.

Köket var den plats där kaffedrickandet ägde rum. Salen -dvs. finrummet- mytjades bara vid större helger och viktiga tilldragelser.

Innan jag lämnar avdelning kaffe några ord om de (kvalls-) besökare som hörde den här tiden till. Besökare som uppenbara sig omkring affvälstén dvs. vid pass halvnio. Besökare som knackade på Steg in. Satte sig på vedlidian -eller den stol- som alltid fanns invid dörren. Om gårdsfolket "satt i maten" väntade han tyvärr. Det var alltid en han.

LITE OM HEMMET

1. Matihällning

Matsedeln var enkel. Det mest kretsade kring den välsignade potatisen och gröten. De stog på bordet alla veckans dagar. Undantagandes några få sommarmånader då de kanske förekom fem-sex dagar i veckan. Det var inte heller ovanligt att "päter å gröt" förekom två gånger per dag.

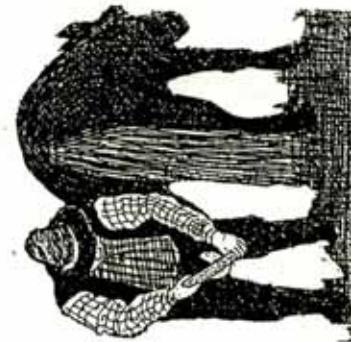
Till potatisen hörde salt sill eller salt strömming. Under hela veckan. Till "meddå'n" (vår lunch) eller "kvallsvål'n" (kvallsvål - omkring kl. 20.00). "Affväl'n" (omkring kl. 17.00). emot bestog nästan undantagslöst av gröt. Kornmjölsgröt med mjölk och lingon. Från min barndom minns jag val att överbliven kornmjölsgröt från kvallen stektes upp på morgonen (var frukost). Eller vice versa. De knapriga stekkanterna var särskilt eftertraktade av oss barn.

Kött (alt. kötsoppa) förekom kanske tre till fyra dagar och pannkaka två till tre dagar i veckan

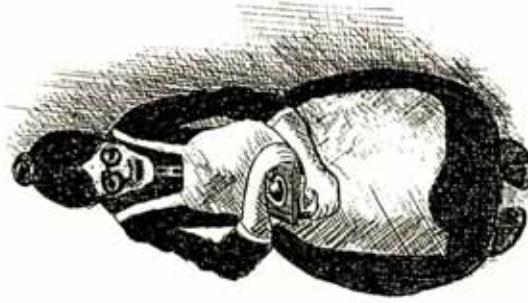
medan ärter och bönor serverades en till två dagar. Alt givetvis inte under samma vecka utan som komplement till tidigare nämnda pärer, salt sill/-strömming och gröt.

Naturligris varierade matihällningen. Från torp till torp. Men de (fd) torpare jag intervjuat är ene om den matihällning jag angett ovan. En matihällning som jag också själv minns val från 1939-1945 kunde handla om "cikora" (surrogatkaffe).

Men kaffie förekom också mellan mältiderna. Ofta även om den matihällningen jag angett ovan. En matihällning som med andra världskriget (1939-1945) kunde handla om "cikora" (surrogatkaffe).

Att kunna sko sin häst var viktigt. Timmekörning kunde ske långt från by och hovslagare hemnavid.

Besöket ingick i den lokala nyhetsförmiddingen. Den som handlade om lokala, vardagliga handelsråd. De nyheter som varken dagstidningarna "ne må värka" (Sundsvallsområdet) eller "Sveriges radio Motala" förmäldade. Det färdiga samtalet fick liksom sitt bränsle från den eviga kaffe-koppen. Och "ritualen" att dricka från fatet. Ord och meningar var väl stötta och blotta innan de uttalades. Inte ett ord i onodan förekom.

2. Mjölk och smör

Bland produkter som tidvis kunde inbringa några kronor var ägg och kanske fram för allt mjölk de viktigaste. Mjölken ingick dessutom i smör och ost. Avsaknun varierade naturligtvis beroende på dels antal kor och dels familjens eget behov. Men ännu i min barndom köpte vi mjölk direkt från torpare. Vanligt också att vissa jordbrukskare levererade sitt hemsnör till "affär n" för avräkning då mot kopia varor. Hemsmöret var eftertraktat. Det ansågs mer valsnakande på grund av de örtrika betesmarkerna längs älvens läder och napor.

Att kärna smör. Redan tidigt visste människan att skilja gräddpartiklar (fett) från mjölk för framställning av smör. Sötmjölk halldes upp i tråg och fick stå. Redan efter några timmar kunde man avlägsna ett första gräddskikt. Den feta grädden har lägre specifik vikt än mjölken i övrigt. Där för flyter den upp till ytan och kan avlägsnas.

Redan under tidigt 1900 tal gjorde handseparatoren "seppator n" - entre också i Nerbakkens Det mest kända market tände ha varit var Alfa-Laval. Till skillnad från tidigare mjölkcentrifugor (bla. Nielsen) avleddes nu såväl grädde som mjölk via varsitt rör. Sjalva konstruktionen blev inte bara enklare utan dessutom långt snabbare och effektivare. Dock skulle användandet av tråg försättta annu någon tid på fabbodyallarna.

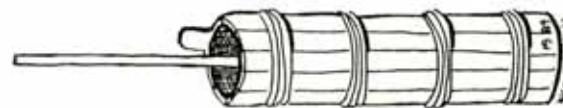
Grädden (från tråg eller separator) samlades upp var tyst efter ett särskilt kärl. När tillräcklig mängd grädde fanns (kanske 3-4 liter), och den kändes lite syrlig, var det dages att ta fram smörkärnan.

Grädden halldes ner i smörkärnan. Med tillhörande verktyg -toren- drog man sedan upp och ner samtidigt som den vredes ett kvarts varv. Det var viktigt att renas runt kanterna när smör bortjades bildas. Efter 30-40 minuter hade en smörklump bildats i kärnan.

Klumpen togs upp och bearbetades tills allt vatten avlagsnats. Där efter saltades den. Mjölken som blev kvar i kärnan -kärmjölk- var god och läskande att dricka.

Slutligen kunde smöret laggas i utsirade tråkar/förmor innan det kom till egen användning eller såldes.

Törens nedre del kunde se ut som vidstötende skiss. Två korta trähitar sammansatta halvt i halvt och med en vidja runt om. Kärmans höjd kunde vara 70-75 cm med en diameter om 18-20 cm. Törens diameter var sådan att den lätt löpte upp och ner i kärnan. Skafet ungefärligen 110-125 cm.

Av såväl skummadd som sot mjölk framställdes också ost. Mjölken ljuvmades upp och tillsettes löpe varvid det bildades ostmassa. Denna pressades i ostkar. Det som blev kvar -vasslan- kunde sedan kokas till messmör.

3. Lin

Som tidigare fram hällits (se Sädd och utsäde) skulle linet sättas tätt. När det blommatt tre gånger, vanligen i augusti, revs det och bands ihop till karvar (som i sin tur bestod av flera små näkar = en hand lin med band om). Derefter rötades linet omkring 2 veckor i ett "linsänke". I Nerbakkens utgjordes det antingen av myren nerom Åströms/Lindh's eller i "Räkka". Det senare en liten vik av storhet nerom Axel Lindgrens. Blottlagningen syftade till att försvara bindningen mellan linfiber och överiga cellulavänder i stråret. Efter rötning togs linet upp och kördes hem till gården där det hängdes upp för torkning. I en (stor)-hassja eller över en gammelhage. En tid där efter stank det surt lin lång väg.

I "havela" (tiden mellan midsommar och slättånnä enligt ett gammalt uttryck) - i vantan på slätterna- kunde kvinnorna agna sig åt sädant arbete som näste göras - utan att vara direkt tidsbundet och brådkande. Dit hörde bland annat att "bräka" lin. Till detta användes en linbräka eller "bräkbökk" som den också kallas. Dess uppgift var att bryta sonder linstrålets vedarade stam (och avlägsna torra sticker) så att i stort sett bara linfiberona blev kvar.

Ytterligare en rensning av fibrer kunde förekomma. För att rensha fram linträrdarna. Med hjälp av en skäktkniv "skäktades" linet. I stället för skäktkniv användes ibland en finbräka (lindrag) Princippet var då densamma som vid bräkning men finbräkan/draget var inte större än att den kunde laggas över knäna.

Avslutningsvis återstog att "hackla" (kamma) linträrdarna som nu var ganska rena. Hacklan bestog av en platta, med massor av genomsagna spikar, och två handtag. Linträrdorna slogs mot plattan och drogs genom spikarna. På så vis kunde man skilja långa och korta lintrågor åt. De korta (bländer) användes vid framställning av enklare skjortor typ "blaggarns" och liknande. Nu var linet klart att spinna. Ett arbete som vanligen tog sin början efter jul.

4. Ull

Ullen hadde stor betydelse även om den rena hemvändningen minskade undan för undan. Faktorer som god fuktkuptagningsförmåga (utan att för den skulle känna vätska), hog förmåhet och varmeisolering (genom sin krusighet och elasticitet) lag bakom detta. Den motsvarade vår tids fiberpals Helly Hansen - eller som många kallar plagggen - Norrländsfracken!

Fären klippes vanligen en gång per år. Vid midsommartid. Klippningen skulle utföras så att ullens bildade en sammanhängande fall. En van klippare behövde inte många minuter för att klippa ett fall.

Om ullen skulle användas för spinning kunde man spinna direkt av den klippta ullen. Sävitt jag förstått kändes dock ullen först då det gav ett jämnare garn. Kardningen gav också till resultat att fibrerna blandade och lade sig mer parallellt medan tovor och småboss renasade bort. Kardning skulle gärna ske i näret av varme. Den mjukade upp det fett som finns i ullen och gjorde den smidigare att arbeta med.

5. Köket

Köket var hemmets mittpunkt. Hemmets hjärta. Den plats där flertalet av familjens olika aktiviteter strålade samman.

Köket var stort och rymligt. Urustat med ett rejält bord, likaså stolar och en kökssoffa. Med sofflock ovan en låda som gick att dra ut och då gav plats för två baddrar. Innanför köksdörren finns vedläggen. Detta gapande, omättliga hål där alla vi som var barn vid den här tiden gjorde tjänst. Från det vi kundebara ett vedträ. Intill spisen några skåp och bänkar. På väggen klocka och almanacka. En liten radio som nyttjades i huvudsak för nyheter och vader.

Inte sällan var det enkla möblementet egen handig tillverkat. Ånnu ett Gott stycke in i 1940 och talet fick pojkkarna i skol- och försättningslojd lära sig att tillverka stolar, bord, bokhylla och andra nyttingar som ett hem behövde. För flickorna gälde, på samma sätt, kunskaper om sömmad, matlagning, syhrning och i övrigt allt som hörde ett hem till.

Spisen var Kokets hjärta. En Husqvarna eller Klaafestrom. Eldlucka, asklurka, ugn och intill denna en varmvattenbehållare i mässing. Och sotlucka. Där några tända näverbitar gjorde nytt om spisen stått kall någon tid och det inte ville ryka ut. "Kallulfsproppen" i skorstenen församm i ett huj. Ovanpå spisen tre urtag, ned spisringar, för kastruller och liknande.

Fran spisen spröds de mest förfiriska dofter även om matsedeln, med dagens mått matt, var enkel. Särskilt gott doftade det när det var bakning. Vilket leder mina tankar in på "lant Karin" (gift med Ernst Lindh) och hennes underbara tomtebuhullar. Bara dom var varда ett besök i Nerbakkes!

6. Tvätt och tvagning

Stortvätt skedde vår och höst. Helst vid något rinande vatten. Med tanke på att sköljningen krävde stora mängder vatten. Mängder som i annat fall måste transporterats till tvättstället. Vi ska komma ihåg att tvättstugor -och än mindre tvättmaskiner- ännu inte var någon realitet. I vart fall ute på ländsbygden och ända fram mot 1950 talet. Som nämnats i det föregående skedde dock en viss förbättring ifråga om tvättmöjligheter när ladugården försågs med murpanna. (se avsnitt Ladugården).

Viss, mindre handtvätt, som småbarnsklutar (-klader), underkläder, vissa gångkläder etc. skedde mellan stortvättarna. Genom att värma vatten på vedspisen i köket. Det var inte precis något lättat arbete. Vatten fick barsa både i och ut. Om förslaget av ex linne, lakan och liknande inte var tillräckligt för att räcka mellan stortvättarna kunde ladugårdens murpanna komma val till pass.

Stortvätten kunde vara en vecka. Den inleddes med sortering. Det renaste lades i blöt och tvättades först. Därefter lakan, örnegott och handdukar. Efter att ha blötlagts, kokats och sköljs fick det ligga i vatten något dygn för att tvättmedlet skulle dras ur. Sedan kom turnen till olika sorters bläkläder (kokades ej), kulört och annat som också behövde ligga i blöt. Det skedde på kvällen så att man kunde börja skrubbba direkt på morgonen. När vattnet i grytan värms upp. Ytterst fick hanteras varsan och ej få för varmt vatten.

Blötlagning, skrubbnings på tvättbrädan, kokning och sköljning tog sin rundliga tid. Tvättgrytan eldades med ved. Persil tvättmedel fanns redan på tidigt 1940 tal. Dess för innan lades björkaska, inneslutet i en tygpåse, i en trabunkie. Över påsen slog man hett vatten. Sedan använde man lite av detta vatten när det handlade om vitkläder. Såpa kom naturligtvis också till användning.

Att stortvätten förslades till rinande vatten berodde som påpekats inledningsvis på sköljningen. Den skedde i flera omgångar. Arbetet underlättades oerhört om man kunde hinka upp, eller leda vatten direkt i trabunkarna som användes.

Stortvätten avslutades med matter. De skulle horstas och sköljas helst direkt i vattendraget för att de skulle bli rena och behålla sina klara färger.

Att få tvätten torr på vintern var inte helt latt. Men ofta fanns en oinredd vind som kunde användas. Sommarlidet var det inga problem. Torktiden handlade om några få timmar om väderet var det bästa.

Efter tvätten följde mangling och strykning. Och givetvis laga sådant som behövde åtgärdas. Som alltid handlade det om handkraft. Mangeln vevades för hand. För strykning behövdes årminstone två järn. För att strykning skulle kunna fortgå kontinuerligt. Järnen värmdes ovanpå den vedeldade järnspisen.

Så länge varje vattenskvatt måste transporterats från blöck eller källa skedde grundligare personlig tvätt och tvagning mer sällan. I biasta fall en gång i veckan. Men till större helger kom de stora tvättbunkarna till användning. Varmt och kallt vatten blandades och med hjälp av tvål/såpa och roborste rengjordes såväl ung som gammal. Kall avvrinning (overkropp) däremot var vanligt förekommande efter arbetet som resulterat i svett.

ARBETE UTOM TORPET

Aven om torpet kunde ge nödig försörjning krävdes tillskott i form av reda pengar. Pengar för att betala skatter och andra utskylden. Eller för att föryta utrustning, kläder och annat som torpet och dess invånare behövde.

Liden var en skogssocken. De flesta arbetstillsfällen som erbjöds handlade om avverkning skog Under höst och vinter huggning och timmerkörning och på sommaren flottning. Kolning och tjaträbrannning förekom också. Från midsommar och in i tidiga hostmånader skedde fridelsfiske med not, efter lax och sik, för den som hade förmånen att ingå i notlag. Den som inte ingick i sådant lag kunde "rö drag" i älven under sommarkvällar.

I allt väsentligt var det Bolagen som erbjöd skogs- och flottningsarbete. Sägverk och massiffabriker vid kusten tycktes omättliga i sitt behov av råvara. Aven en och annan (skogs-)bonde avverkade något skifte emellanåt. Men konkurrensen om arbetstillsfällena var hård. Arbetsgivaren sat med alla trumf på hand när det gällde att vraka och valja bland arbetsökande. Och alltid fanns någon som erbjöd sig att utföra arbetet till lägre pris. Fram för allt gällde det timmerkörningen. Och inte sällan handlade det då om någon bonde som inte drev egen avverkning och vintern. Bonde vars häst -eller hästar- ändå stog i stall hemvärd. Bonde där inkonstens storlek kanske spelade mindre roll

Om val torparen lyckades ta åt sig timmerkörning -på någon enslig, ensam avverkning- återstog ett drygt och tungt arbete att ta upp, och underhålla, basvägen. Det vill säga där timmerfororna skulle gå fram. Från avverkningsplats till avlägg för senare flottning. Gällde då att ta kontakt med kringliggande skogsägare för att utona om de hade för avsikt att avverka något på sin skog. Eftersom basväg nu skulle tas upp. Då en basväg kunde sträcka sig åtskilliga kilometer genom skogarna kan man förstå vikten av att vara flera som hjälps åt. Det var inte ovanligt att torparen fick nej på sin fråga. För att närliggande var gjord finna att tidigare tillfrägd skogsägare plötsligt beslutat om avverkning.

I tre tidigare skrifter har jag redogjort för dels Huggning och Timmerkörning (SKOGEN - före mekaniseringen/nr.16), dels Flottning (Flottning i Oxsjöjans flottled/nr.10) och dels Notdragnings (Mitt LIDEN/nr.15) varför jag i detta sammanhang nojer mig med att oversiktligt redogöra för dessa arbeten.

Det bor också understyrkas att Huggning, Timmerkörning och Flottning var de helt dominerande arbetsuppgifterna i det därför Liden

1. Huggning

Huggarens uppgift var att falla träden. Det kan tyckas vara en enkel arbetsuppgift. I vart fall för den som har litet vana vid såg och yxa. Och inte är ridd för ett tungt arbete. Men det handlade inte bara om att falla trädet. Det gällde att planera eller "ställa val" som det heter på värst språk. Några exempel kan belysa vad som menas

- trädet skulle fallas rätt för att underlätta flottning (med hast) till lastplats.

- trädet skulle fallas rätt med hänsyn till omgivande skog (hinder)

- de färdiga, kapade stockarna skulle ligga samlade

• sommarstigar och korvagnar för avverkning fick inte fällas igen

När huggaren gjort klart för sig rätt fallriktning höge han fällskyran. Strax över nedresta rotgrenen. Over dennan skulle trädet falla. Därefter satte han an sågen (sägvansen) på trädets baksida. Mitt emot fällskyran. En van huggare kunde lägga ner ett stort träd exakt där han ville ha det.

I normalfall gick allt väl. Det handlade om man som kunde sitt arbete. Som lart av tidigare missstag. Och visste att "ställa val". Men ibland kunde det ändå gå snett:

- huggaren missbedömde trädets lutning

- mycket snö i trädets grenar. Ojämt fördelad

- tät, risig närskog ökade risken att falla fast i annat träd

- plötslig vindil i fallögonblicket

- hård vind

Aven om huggaren var duktig gick det inte att förutse allt. Eller bemistra allt. Även om han hade vissa yrkesknep att tillgå.

Det var viktigt att allt gick väl och rätt. Både ur säkerhets- och inkomstsynpunkt. Huggaren hade endast betalt per frankord enhet (stock efter längd, dimension och kvalitet, res. kubikmeter etc). Alt arbete och tid därutöver fick han besta självt.

När trädet fällts vidtrog kvistning, aptering, kapning och i vissa fall barkning var efter de färdiga stockarna drogs samman. Lades upp anda över anda på någon stubbe eller sten så att (timmer-)köraren kunde hitta dem.

Några förklarande ord om aptering kan behövas. Bolagen hade särskilda Huggar- eller Avverkningsinstruktioner. Dar fanns detaljerade anvisningar vad huggaren hade att fäkttaga innan kapning. Anvisningar för att stocken skulle ge bästa möjliga ekonomiska utbyte för ägaren. Dels i form av olika sortiment som sägnummer, sulfit- eller sulfattimmer till massa och ved för att nämna några. Därtill kom särskilda kvalitetsbestämmelser inom vissa sortiment.

Huggarens arbetsredskap utgjordes av yxa, såg (svans), verktyg för sågens skotsel som ex. lageting och fogstrykare, klave (för aptering dvs fastställa diameter/längd), barkspade, snöskyffel, timmersax och några järnmärklar (att använda vid sägning) för att namna de viktigaste Motorsåg och andra nymodigheter var ännu helt okända.

2. Timmerkörning

Timmerkörarens uppgift var att samla ihop det huggaren fällt och kora fram det till en särskild lastplats belägen vid basvägen. Därför kördes det via basvägen till särskilda timmeravlägg för senare flottning när isarna brutit upp.

Hasten var timmerkörarens "motor". Den som avgjorde hur det skulle komma att gå. För ett bra resultat krävdes därför att hästen sköttes väl. Utfordrades, vattnades och ryktades väl samt försågs med värmende fil/täcke under sitt stillastående vid lastning och eventuellt lossning. Vi ska komma ihåg att temperaturer ner mot minus 30 grader inte var något ovanligt.

Hästen var oftast en nordsvensk. Även om en och annan ardenner förekom. En häst som var större, tyngre och starkare än nordsvensken. Att nordsvensken ändå föredrogs i Norrland hängde samman med att den var mer hårdig och lastförd än ardenner och hade större formgång att ta sig fram i olandlig terräng. Vilket kom väl till pass i Lidens berg och dalar.

Korurens viktigaste redskap var timmerdonningarna. Bock och get. Frankalke och bakkalke.

Bocken - holl ungefär 5½ fots långd och bestod av två medar som sammanknölls i sidled av två tvärstående virkesdelar. Den framme där skaklarna fastes (axäl) och en kraftig lastbänk (mänken) tvärs över medarnas mitt. Kälken var rekd dvs. delarna var inte stumt fastade i varandra utan var rorliga. Kälken var därför lätt att styra. Då den därtill var vridbar under lastet följde den väl hasten dit den drog. Fjäljsjan och last gled den över gropar och knölar i vägen. Då lastbänken vilade direkt på medarna var den låg och bekvämt att lasta. Sarskilda avisare på bockens framre utsidor syrde undan lastbanken från hinder.

Geten - holl ungefär 9-10 fots långd. En stadig, stum timmerkalke gjord för tunga lass. Avnen den sammanknölls i sidled av två virkesdelar. Längst fram och så en lastbank. Men den ansågs bora placeras så att 3/5 delar av getens medar låg framom den. Detta för att tyngden skulle förskjutas bakåt och medarna framom strava uppåt. Härigenom blev geten mer laststyrkt och flot bättre i snön. Geten följde val och gled lätt på isad (bas-)väg. Däremot var den klumpig och besvärlig i los snö.

Såväl bock som get var på undersidan belagda med jarn. Liksom lastbankarnas översidor. De var där till förseda med fjärn-kedjor som med hjälp av sarskilda "björnar" spände samman timmerlässet och holl det på plats.

Man talade om fyra olika sorters vägar vid timmerkörning.

- Basväg. Från lastplats (bock + get) till timmeravlägg vid älvdal eller flottled

- Skiftesväg. Från aktuellt skifte till lastplats (enbart bock- ibland som ovan till avlägg)

- Stickväg. Från färdigapterade stockar (enbart bock) till skiftesväg

- Snoväg. Ingen egentlig körväg. Vändslina för häst/kalke.

Stockarna slappades ("lunnades") fram på enbart bock via Stickväg till endera Skiftesväg eller Basväg. Allt efter hur resp. avverkning var upplagd och hur vidare transport av stockarna kunde genomföras på bästa sätt. Det vill säga enklast och snabbast.

Ofta handlade det om tunga stockar som skulle upp på bocken (för att lunnas fram till lastplats) eller på bock + get (för transport till lastplats/avlägg).

Den ovane koraren/lastaren avslöjades snabbt. Han fick stänka, slita, forbanna och lyfta och förmögna twinga stockarna upp på kalke/kalkar och lass. Medan den vane, rutinerade köraren "lekte" upp de grovsta stockar med hjälp av endera spett, spakar, glidstock, lyftkrok, kätting, björn eller en kombination av olika hjälpmidler.

Ofta hör man talas om timmerlåss (från lastplats till avlägg) på 3-400 kubikfot och mer. Ett sådant lass innehåller i volym cirka 10-13 kubikmeter och i vikt 7-9 ton ! Och förekom i så fall längs bolagens basvägar där kanske 25-30 hästar gick. Basvägar som isades och underhölls väl.

Basvägarna höll ofta en längd av 4-5 kilometer. I enstaka fall också där över. De ledde bland annat till Storåns dvs. Indalsälven. Lill Vallsjön, Stor Vallsjön eller Eldfiske (Stor Skalsjön) där avlägg för timmer från främskogarna fanns. Med främskogarna avses skog inom en ungefärlig linje Bodacke-Stor Vallsjön-Virberget-Svarttjärn-Flygge.

.3 Fortjänster vid huggning och timmerkörning

Med våra mätt mätt var fortjänsterna små. Några exempel ur Historisk statistik torn. 1950, och samtal med torpare och skogsarbetare i Liden som verifierar dessa, får belysa detta. Tidpunkten strax före och efter 1930 samt motsvarande siffra för 1940.

För huggare gällde följande:

- massaved 10 öre per bit. En van huggare omkring 40-60 bit per dag. Nyborjaren 10-15. Obs då att denne var van vid yxa och såg men ofta mycket ung. 1940= 60 öre
- sägtimmer 15-20 öre per bit. Van huggare omkring 30-35 bit per dag. 1940= 1 krona
- kastved omkring 1 krona kubikmeter. Van huggare 3-5 per dag. 1940= 2,75 kronor
- kolved i res omkring 20 ore per res. Van huggare 15-25 res per dag. 1940=60 ore

För korare (inkl. häst) gällde följande:

- Då koraten/hasttagaren åtog sig ex. en Bolagsavverkning (huggning resp. frankörning) mättes det framkorda virket upp vid avlägspunkt och ersattes efter detta. Med priser (ex.) per bit som rymde också ett framkörningsavgift
- 1 medelfortjänst per dag anges, i statistiken som nämns ovan, körarehäst ha omkring 6 kronor per dag. 1940=17,06 kronor

OBS. Det handlar om Statistiska medelvärlden och cirkalkuppgifter. Variationer uppåt och neråt förekom.

4. Flottning

För skogsbolagen handlade det om att få fram tillräckligt med virke för sågverk och massafabriker. Närskogarna dvs. de som gränsade mot Indalsälven räckte inte till för att tillgodose behoven på långa vägar. Bolagen twingades leta sig allt längre ut från älven -flottningsleden- för att hamna sitt virke.

Redan innan den stora sågverksepoken på 1800 talet hade virke flottats i vissa av älvens biflöden. Under loppet av några få veckor och i örensade vattendrag. Det gick för sig när råvarubehovet annu var relativt blygsamt. När siktning skedde vid vattensägar som låg i närlheten av biflodernas utlopp i Stor Ån.

När ångmaskinen gjorde entre förändrades situationen dramatiskt. Under loppet av drygt tre decennier (1850-1880) installerade nära 40 sågverk i Sundsvallsområdet ångmaskin. Resultatet lat inte vanta på sig. Kapaciteten mängdubblades. Liksom behovet av råvara. Under 1800 tallets senare del byggdes därför Österströmsbanan med sin Glimträrråna liksom Oxjöåns allmänna flottled för att Bolagen skulle komma åt avsides liggande, orörda skogar.

Bakom iordningsställande av Oxjölands flottedd låg Skönviks AB. Ägare till stora skogsmarker kring Nordanstjö, Skaldammnet och Normås.

Den gamla flottedenrensades upp. Spardammar -för att kunna spara vatten och därmed förlänga flottningssäsongen- uppfördes på strategiska ställen. Strömmande vattenrensades upp från sten och andra hinder. Försågs med ledmurar av sten, stenkistor, timmerlansar eller rent av särskilda timmerrännor. Over de stora sjöarna Stor Skalsjön, Oxsjön och Stor Vallsjön användes särskilda spellfotter för att spela timmerlansar med kanske 20-30000 stockar till nästa damm och rännor.

Genom alla olika åtgärder (främst spardammina) förlängdes flottningssäsongen. Från någon enstaka vecka till 10-12 veckor! Läge därför att mångoden flottgods -genom arbeten med upprensningsar, rännor, ledmurar, bommar etc - kunde mångdubblas per tidsenhet. I flottningen - oavsett om det gällde Oxsjön, Storå eller någon annan flottled- kunde många torpare få ett rejält sommarrabugg. Det var väl egentligen bara slättannan dvs. høskorden som kunde oroa. Den inföll vanligen under flottningstiden.

Utläggning och fastgöring av bommar, översyn utrustning, lagnings- och kompletteringsarbeten, dammväxter, slappare vid damm, flottare längs leden, flottare vid rännslut, rannbyggare, spellfotter mm. mm. Uppräkningen kan göras lång vad beträffar olika arbetsuppgifter.

5. Förtjänt vid flottningsarbeten

Mången torpare såg fram mot flottningssäsongen. Den innebar ett välvkommet -och annorlunda- avbrott i torpets invanda arbetsuppgifter. Dar till gemenskap med andra likasimmade. Och timpenningen, som 1930 utjorde 75 öre, var betydligt bekvämare nädd än i tung skogshuggning. Dock arbetaade flottaren betydligt fler timmar per dag.

För Stor- och Lill Vallsjön (som båda ingick i Oxjölands flottled) tillämpades däremot anbuds-förfartandet åtskilliga år till.

Sannolikt berodde oläkheterna ifråga om lönesystem på att inte mindre än tre fackföreningar var verksamma i området Skogs- och flottningsarbetarförbundet (SSFF). Sveriges Arbetares Centralorganisation (SAC) och Centralorganisationen för arbetets frihet eller Arbetes Frihet som det kallades. Tre fackföreningar som med alla medel motarbetade varandra.

6. Notfiske efter lax.

Långs älven fanns olika nottag. Med utgångspunkt i ägd strandratt. Som antingen nyttjades av markägaren själv eller också arrenderats bort. Mot ex. betalning eller visst antal dragverk vid markägarens gård. Prästbolet var en sådan markägare. Som överlåtit noträdden till ett antal arrendatorer av Prästbolets mark. Från Nerbakkes ingick David Lidin i Prästbolets nottag i sin egenkap av arrendator. Laget holl för övrigt till vid Kvissla. Strax nerom Davids torp. Dar för ovrigt också "Prästbolarnas" notstuga var uppförd.

Övriga i laget (tidigt 1930 tal) var Axel Lindgren, Pelle Åslin, Erik Åström, Lars Modin och Algot Uhlin. Av havd, och vana, utgjordes ett nottag ofta av sex man. Det fanns en praktisk anledning till detta. Det krävdes 2 roddare, 2 (not-)kastare och 2 landkarlar för att genomföra "ett varp" dvs en dragnings med landnöten. Den notform som var vanlig vid den här tiden.

I korthet innebar den att 2 man (sattare och hjälpare) rodde båten ut från land, 2 man (flå- och sankkastare) satt långt bak i båten, med noten mellan sig, och kastade ut den i älven. 2 man (landkarlar) gick nerover stranden, i strömnötningen, och holl kvar noten nära land via ett rep (landrep).

Själva noten kunde variera i längd och bredd(höjd) beroende på älvens bredd och djup samt ström- och bottenförhållanden. 20-40 fannar lång och 2-5 fannar djup. Noten bestog av ett antal balkar, 3-5 fannar lång, som var trädda på ett rep. Notens övre kant var försedd med stora träflöten medan den undre hade järnsänken. Båda fastgjorda i de rep som balkarna gjorts fast i. Man talade om fläteln (flötstein) och steneln (sankstein). Det övre repet var förlängt ute noten och blev till det land- resp. sjöret som namnts ovan.

Efter utkastet flöt noten med strömmen utför älven. En av kastarna höll den via ett rep (sjörep). Röddarna arbetade hårt och satte i land ett gott stycke nerom landkarlarna. Har hoppade kastarna och hjälpröddaren i land och drog in notandan mot stranden. Landkarlarna narmade sig med sin del av noten så nära land som möjligt. Så att ingen lax skulle gå ur mellan not och strand.

De ställen där båt och not satte ut från strand kallades kort och gott "kasta" medan de där noten togs in kallades "jälpa"

Båten var byggd av gran. 9-10 alnar lång och cirka 2 alnar bred. Botten var rund och fören längst sluttande. Uniformig gjord, och val beprövad, för att ta sig över det timmer som i närapå obruten följd färdades längs älven. Ner mot kustens skärgård och massafabriker.

Notdragning efter lax började vid midsommar. Det var en gammal sed att första laxen hörde midsommartidens till. Notlaget samlades till ett första varp vid 6-7 tiden på eftermiddagen. Efter arbetsdagens slut. Med visst fastställt tidsupphåll mellan varpen (så att lax skulle kunna ta sig förbi de många notlagen upp till lekplatserna längre upp i älven) kunde det bli 2-3 varp per kväll.

Fisket pågick mer kontinuerligt så långt laxen "steg" dvs. vandrade upp för älven. Det var endast då man kunde tala om någon lönssamhet. Ryktet om laxsteg spred sig fort nog från till by. Någon tidtabell går ej givenvis inne att ge men det berättas att när "Bölaran" (Nilsholarna) fick mycket lax kunde man påräkna det samma hos Prästbolaran nägra dagar senare.

7. Förtjänt vid lax- och sikske

Det mest av fångsten skickades med turbilen till Sundsvall nästa morgon för försäljning. Vanje extra krona var viktig för torparna i Prästbolets notlag. Även notdragning efter slik förekom men då under hösten.

Hur mycket resp. andelsägare kunde tjana under en säsong har jag inte lyckats utróna. Det varierade också från år till år. Men om man ser till en gammal redovisning (H Hvarfner: Fiskaren, laget och redskapet) av Daniel Åslund skulle de viktigaste näringarna för Lidens socken (sluter av 1800 talet) i relation till varandra se ut på följande sätt:

-jordbruk och ladugårdsskötsel = 25 %, skog= 36 %, flottning= 14 %, lax- och sikske= 24 %
övrigt= 1 %. Totalt 100 %

Siffrorna är inte belagda och får tas för vad de är. Dock visar de på fiskets betydelse i socknen.

.8 Andra arbeten

Givetvis förekom också andra arbeten men sällan ovan talar sitt tydliga språk. Omkring 75 procent av socknens samlade årsvarde (inkomster) hörde från skog, flötnings och fiske. Låt vara under 1800 talets senare del. Men det finns ingen anledning tro att någon store skillnad föreläg 50 år senare. Liden var fortfarande samma skogssocken.

Dagsverken av olika slag kunde tidvis förekomma. Hos Skogsholag, bönder, socknen och kyrkan. Olika statliga nödhjälpsarbeten inte att forglömma. Vi vet också att bland torporna i Nerbakkes fanns både snickare och målare. Men mångkunigheten omfattade de flesta. Det handlade om män -och kvinnor- som var uppuxna efter "modellen" se-höra-göra.

ÅRET RUNT PÅ TORPET

Det kan ha sitt intresse att se hur arbetsuppgifterna -i stora drag- fördelade sig på årets månader. Då värter och vind styrd tidpunkten för vissa arbeten kunde betydande variationer föreligen från ett år till ett annat.

Man bor också ha i minnet att en översikt/sammanställning missgynnar fram för allt kvinnorna. Torparhusstruna. Deras arbete med familj, hem, kreatur och medverkan i nära nog torpets alla uppgifter -och dagligen- framgår inte tydligt nog i en översikt av denna typ. Det har framhållits tidigare och fortjänar upprepas. Utan kvinnornas medverkan hade torpen inte fungerat.

Januari-april

För mannen galldé (forhoppningsvis) skogsarbete. Huggning eller timmerkörning så länge vintern och basvagnarna, tillat det i basta fall hemmavid och med avlägg vid Stor-An (Indalsälven). Men lika gärna till avlägg vid Stor-Vallsjön, Stor-Skålsviken eller andra vatten/vattendrag. Kvinnan kunde utöver sedvanliga sysslor kanske ägna tid åt vävning. Vinterföret måste också utnyttjas till att köra ut gödsel på åkrarna. Gödsel som sedan spreds i mindre högar och "sprattades" ut för hand med hjälp av dyngrepen.

Maj-juni

Nu skulle jorden först "res" dys förberedas för säd. Gödseln skulle ner i jorden, plogförar jammans ut, jordkokor krossas och jorden smörfördelas. Redskapen var sladd och harv. Det kunde kravas 4-5 harvningar för att få bra mull. Efter sädet myllades sädlen försiktigt ner med harven och avslutningsvis "packades" jorden med hjälp av en valt. Det senare för att hindra för stor fukttagång ur jorden och förena jord-säd för att öka grobarheten.

Det handlade i första hand om korn, havre, foderväxter och potatis. Kanske också lite lin. Nötdrägning efter lax inleddes vid midsommar. I män av tid och tillgang dagsverken av olika slag hos andra. Underhåll och reparation av redskap, utrustning, byggmäder, gårdsrådar, hässjivarke etc.

Juli-september

Under denna tid skulle skörden bärgas. Vinterförråden fyllas på. Slättorna inleddes. Den 19 juli på Saradagen. Om väder och vind så tillat. Sla, räfsa, hässja och köra in hö i ladorna tog sin rundiga tid i anspråk. Men barnen, nu fria från skola, utgjorde ett bra resurstillskott.

Paranna kom näst i tur. Vanligen under september månads inleende. Om allt gått väl kunde avkastningen beräknas till 8-9 gånger utsatdet. Bärningen skedde för hand med hjälp av en särskild häcka ("pargrav") eller med hjälp av häst och plog. Under min tid började också anspända potatisuppläggningmaskiner användas på sina håll. I de båda sistnämnda fallen plockades potatisen. Plog och maskin gjorde grogorat. Potatisen förvarades i stenkällare. Annan under mina skölar i Liden (början 1940 talet) beviljades obligatoriskt "partov" för barnen. Det sammahängde sannolikt också med att många man i socknen var inkallade i beredskap (Andra världskriget 1939-1945). Barnen var en resurs för såväl egna behov (familjens) som andras (bördernas). Och billig därtill.

Skölnanna avslutade bärningen av skörden. Nu galldé det främst korn och havre. Vi vet att man i Nerbakkes långt använt lie (med bläkt) i stalliet för skara. Liksom att senare också slättermaskin (med uppsamlingsduk) kom till användning. Skara/sta, binda kärvar och sätta i sky/ kora hem och lagga upp dem -för torrkning- i storhassjan hemmavid. Därefter tröskning och när så behövdes en tur till kvarnen i Brudsjön för malning till mjöl. Detta skedde vanligvis två gånger per år. Höst och vår.

Se över använda redskap och utrustning. Stalla undan för vinter. Samtidigt pågick översyn av vinters redskap Kalkar, plogar och annat

Oktober-december

Plojning åkar. Lägga ihop ved för nästkommande år. Huggning i skogen så snart tillfälle bjöds. Timmer, massaved, kolved, kastved, galiring mm. Timmerkörning kunde normalt påbörjas omkring månadsskiften november/december. Någon hemslakta gris, kalv etc.

SKOGSTORP

Fyra av de fem torpen i Nerbakkes var framsprungna ur gammal fastighetsbildning i Bodackeby. Det femte (Ledin) var arrendetorp från Prästbolet i Byn. Samtliga torp var belägna i själva älvdalen där jord brukats i hundratals år. De nuvarande torporna hade, mer eller mindre, koppling till jord och kreatur via sina fordrar.

Men också andra torpbildningar fanns. På sidan om allfarsvägarna. Torp brutna och uppagna av man och kvinnor som inte fick plats längs Indalsälvens dalgång. Åkerjorden där var i huvudsak redan upptagen av bönder, som nogärna delade med sig. De nya hanvisades därför till bönder. Socknens -eller Kronans- utmarker och allmänningsar. Senare tillkom också sägverksbolag som gärna såg att uppköpta skogshemman ryndade fast arbetarstam. Helst i form av arrendatorer.

Redan under 1600 talet redovisade enbart Oxsjö såg att på deras tillhörande egendomar -från ursprungliga Oxsjö Kronoullmanning- fanns på värdera Skålsviken och Anderberget 1 landbonde Nacksjön (Nordansjö), Stensjön (Kräktorpet), Kväcklingen och Pajakka minner om denna etablering.

I mitten av 1800 talet redovisade enbart Oxsjö såg att på deras tillhörande egendomar -från ursprungliga Oxsjö Kronoullmanning- fanns på värdera Skålsviken och Anderberget 1 landbonde (arrendator) och 1 torpare.

Men skogstorp finns också närmare älvdalen. Vi shall helt kort bekanta oss med några. Belägna i dalgången norr om, och parallellt med, Indalsälven. Den dalgång som kan sägas borja vid Dacksjöfjärden och fortsätta över Fabootjärn och Jerikotjärn varefter den vidare till att omfatta även Himmelsjön, Djupsjön, Kroksjön, Mosjöarna och vidare mot Gudmundsjön. De mäniskor som levde och verkade på dessa skogstorp under 1900 tallets tidiga decennier hade ofta kopplingar också till Liden men var inte de som en gång brot upp jord och anlade torpen. Att jag valt just detta område har en mycket enkel förklaring. Min gode vän och jaktkamrat Erik Lindkvist, som vuxit upp i Österflygge under 1920 och -30 talen, har berättat om dem han arbetade på den tiden som dräng och skogsarbetare åt (Nils-) "bölésbönderna". Då deras skogsmarker (och jaktmarker) låg i närheten av dessa torp kom han ofta i kontakt med mäniskorna där. Vennbägs och Mossjöholm var de äldsta torpen. Upptragna omkring 1815 såvitt man vet.

Vid **Himmelsjön** låg Dahlkviststorpet. Det brukades av Oscar Dahlkvist. Sant eller osant berättas om gummiman Dahlkvist och hur hon föll i sjön en gång

Hon skulle ro över sjön. Båten var låst via kätting runt en mindre björk. Då hon saknade båtmynke forsökte hon hoja björken för att kunna dra kättingen över den. Men björken var mjuk och seg. Gjorde motstånd. Gummiman pistade och drog. Hela tiden muttrande för sig själv - Ha je sa ! Ha je sa ! Ha je sa !
Ett tu tre gick björken av och gummiman föll baklänges ut i sjön. Kom upp isken och blot och sa - Härå Gu va förr hä jedda sa !

Utrycket "Härå Gu va förr hä jedda sa ! sa Dahlkvista" levde kvar. Och syftade då på att något klarats upp fört.

Högt uppe på **Åbergets norrsida** låg två små torp. Rakt söder om Himmelsjön. "Bullertorpet" (Nybergs) rakt ovan Eriks hem i Österflygge. Det andra torpet var beläget rakt ovan Nilsbolls gamla kraftstation och beboddes av Eriks farfar, Nils Erik Lindkvist.

Bullertorpar n sades ha haft stora kroppsraffra. Bland annat berättas om hur han bar en stor, tung (jarn-)spisplatta från landsvägen upp till torpet utan att vila eller byta tag någon gång. Och detta silt för några yntka kronor. Ett vad. För att slippa fraktkostnaden från Sundsvall till Österflygge

Vid **Djupsjöns** norrsida, på Nolbyhemmanet, fanns tre torp. Som brukades av Alfred Lindblom, Per Johansson och längst i söder Kalle Åsen. Den sistnämnde tog så småningom över Dahlkviststorpet.

Nordväst om **Kroksjön** fanns ett litet, sent nybygge benämnt "Byströms kula". Sannolikt beröende på att där fanns kvar en liten jordkoja (ursprungsbostaden?) inom det lilla torpets hank och stör. Kunvida det var denne Byström eller någon av hans grannar (Himmelsjön, Djupsjön eller Vennbergs) som skördade de frodiga myrängarna ("Kojsätten") i närheten av Makstugan har inte gått att få klarhet i. En liten hölada/koja fanns uppförd intill myrarna. Därav namnet

Norr om Lill Mosjön låg **Vennbergs** torpet. Här husrade Petter Vennberg. Men även till och från Fredrik Melin ("Tjar-Fredrik") som redde sina tjärdalar i närheten av torpet. Träträpan bars bland annat fram till Flygge för försaljning.

Oster om Lill Mosjön låg **Mosjölund** som brukades av Oscar Andersson.

I sydost på södra sidan om Stor Mosjön låg torpet **Mosjöholm**. Det beboddes och brukades vid den här tiden av Hilding Lindblom som via Bredsjön senare kom till Liden som rättare åt Gustaf Unandersson, son till en av Lidens forma sågverkspatroner. Många historier -främst jakthistorier- berättas om Hilding. Några år på 1940 talet ingick han för övrigt i det (alger)jaktag "Husåsaran" som jag själv tillhörde.

I närheten låg också **Sundins** torpet med namn efter Isak som tidigare levde där. Nu var Georg Enblom torpare här. Senare (fr.o.m. 1940) kom det att kallas **Bergsgrens** torpet efter de sista boende där

Idag ligger skogstorpene öde och för fåfot. Att så pass många var belägna i området Himmelsjön - Mosjön (flertalet på Indalsidnan av sockengränsen) hänger naturligtvis samman med att dalångan flackade ut och vidgade sig här. Efter att tagit sig genom trånga passager från nordväst. Från Dacksjöfjärden och ner förbi Jerikofjärden. Möjligheterna till odling var bättre här nere. Många sjöar och tjänliga myrar bidrog sikkert också. Fiske och myrto var välbeholgna tillskott till små tegar.

Idag är nästan allt borta. Och bortglömt. Har och var vitnar ändå några stenar eller stockar om att har varit bebyggd en gång. Ser man efter nog så kan man också i slyet upptäcka var små tegar har legat. Och ana sig till det hårt arbete som var skogstorparnas lott.

Indals fina **Gudmundsjön** fyller en oerhort viktig uppgift. Att visa hur de gamla nybyggarne kunde leva och verka. Låt vara att det utvecklades till något vida mer än de skogstorp jag nämndt ovan. Till ett skogshemman med långt utvecklat självhushåll.

KÄLLOR

Alströmer J	Jordbrukslära
Arrhenius J	Jordbrukslärans huvudgrunder
Edling A	Ugglehultsboken
Eskeröd A	Jordbruk under femtusen år (redskap och maskiner)
Natur och Kultur	Kunskapens bok
LRF	Kombinerade företaget (jord, skog och deltid)
Svensson S	Bondens år
Varfner H	Fiskaren, laget och redskapet
Weijber D	Ladugårdsförmannen
egna skrifter	sverige, Medelpad, LIDEN nr.1
	Mina förfäder LIDEN nr.4
	Flottning i Oxsjöåns flottled LIDEN nr.10
	Ritat och berättat från 1930 och 1940 talen. LIDEN nr.14
	Mitt LIDEN nr.15
	Skogen - före mekaniseringen LIDEN nr.16
Betänkande angående torparklassens tillbakagång (1911)	
Historisk statistik 1955 (Befolkningen)	
Historisk statistik 1960 (Översiktstabeller)	
Ekonomisk karta LIDEN	
Lagfartsärenden (Nerbakkes) Sundsvalls Tingsrätt	

ILLUSTRATIONER

Dels ur skrifter ovan och dels ur (andra) egna samlingar

INTERVJUER

Bylund Rune	Sundsvall (förr Nerbakkes, Liden)
Byström Sylvia	Sättna (Storbränna)
Lindh Erik	Indal (förr Nerbakkes, Liden)
Nilsson Agnes	Sundsvall (förr Byn, Sättna)
Schibrandt Ingrid	Alnö (förr Byn, Liden)
Sundberg Nils	Berga, Njurunda
Åslin Sven	Byn, Liden
Åström Sigurd	Byn, Liden (förr Nerbakkes)
Åström Alvar	Byn, Liden

Aven om jag själv är född och uppväxten i den miljö skriften behandlar är mina egna kunskaper inte tillräckliga för ämnesområdet. Tack vare välvillig medverkan från ovan nämnda personer har dessa brister kunnat överbryggas. Samtliga har sitt ursprung i JORDEN - och småbrukarna och är väl insatta i de frågor som behandlats. Beroende på skiftande förutsättningar dock med delvis olika erfarenheter.

Då min avsikt endast har varit att ge en översiktlig bild av Jorden - och småbrukarna från några tidiga decennier av vårt 1900 tal har jag snarare -personligen- upplevt detta som en tillgång. Och överlämnar till var och en att anpassa beskrivna metoder, redskap och utrustning till sina egna minnesbilder.

Ingemar Åslin